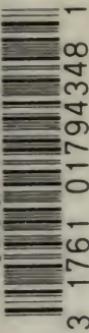

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARIES

3 1761 01794348 1

Mandić, Mihovil

Povijest okupacije Bosne i
Hercegovine, 1878

DB
249
M3

DR. MIHODIL MANDIĆ.

POVIJEST OKUPACIJE BOSNE I HERCEGOVINE 1878.

ZAGREB, 1910.

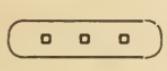
IZDALA „MATICA HRVATSKA“

DR. MIHOVIL MANDIĆ.

POVIJEST
OKUPACIJE BOSNE
□ I HERCEGOVINE □

(1878).

ZAGREB 1910.
IZDANJE »MATICE HRVATSKE«.

TISAK HRVATSKE PUČKE SELJAČKE TISKARE D. D. U ZAGREBU.

DB
249
M₃

Predgovor.

Godina 1878. u općoj je povijesti najnovijeg doba veoma znamenita poradi velikih političkih promjena na Balkanu, te čini važnu epohu i u historiji Bosne i Hercegovine.

Povijest tog doba nije doslje opširnije obragjena u hrv. knjizi. U njemačkom jeziku potanko je opisano ratovanje te godine — u koliko se tiče Bosne i Hercegovine — s čisto vojničkog stanovišta u djelima: *Die Occupation Bosniens und der Hercegovina durch k. und k. Truppen im Jahre 1878* (Oesterreich. militär. Zeitschrift, Wien 1879, Mitteilungen des Kriegs-Archivs, 8°, S. VI + 908) i *Unsere Truppen in Bosnien und der Hercegovina 1878. Einzelndarstellungen, herausgegeben und redigiert von Hptm. A. Veltzé*, Wien—Leipzig, C. W. Stern, 8°, 1907—1908. To su i glavni izvori, iz kojih sam uzeo gragu, pa ju sistematski sradio u ovu radnju, te joj za objašnjenje ratnih događaja pridodao i zemljopisnu kartu za to doba.

Da bude prikazivanje što potpunije, upotrebio sam pogdješto i ove memoare, što su objelodanjeni pošljednjih godina:

1. J. Koharić — F. Šišić, *Zapamćenja fra Grge Martića* (Zagreb, Gj. Trpinac 1906., 8°, str. VIII. + 119);

2. Dr. J. Koetschet — Dr. G. Grassl, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit* (Wien, Hartleben 1905, 8°, S. VII + 109) i *Osman-Pascha, der letzte grosse Wesiser Bosniens, und seine Nachfolger* (Sarajevo, D. A. Kajon, 1909, 8°, S. II + 87); zatim

3. T. Herkalović, *Vorgeschichte der Occupation Bosniens und der Hercegovina* (Agram,

M. Majcen 1906, S. II + 187). — Upotrebjo sam i najnovije rezultate istraživanja na tom polju, što ih je ove godine iznio na vidjelo bečki sveuč. prof. dr. A. Fournier — proučivši odnosne spise drž. arhiva i »crvene knjige«, te dotične ruske i franc. publikacije odskora — u svojoj studiji: Wie wir zu Bosnien kamen (Wien, Reisser 1909, 8°, S. VIII. + 96). Uza sve to je ovo samo pregledna, a ne iscrpiva povijest okupacije.

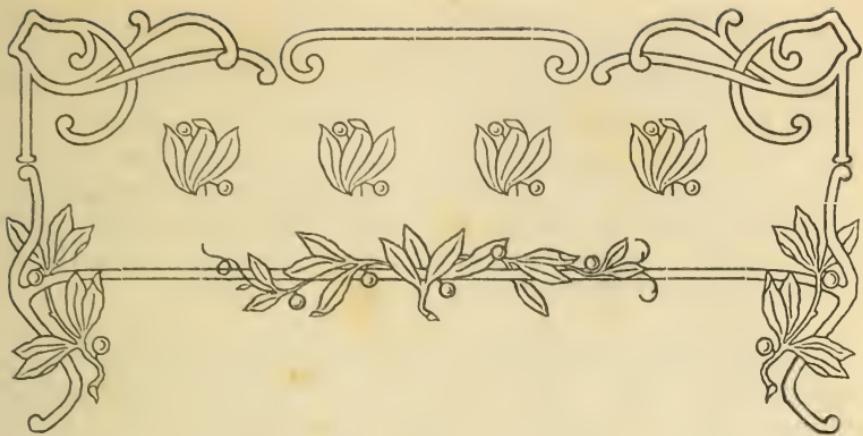
U vojničkoj terminologiji držao sam se Službovnika za kr. ugarsko domobranstvo od god. 1897. do 1898. (v. Prilog I. na str. 166., primjedba).

Povijest okupacije podijelio sam u dva odsjeka:

- I.) Bosna i Hercegovina za osmanlijskog gospodstva.**
II.) Okupacija Bosne i Hercegovine (od 29. jul. do 20. okt. 1878.). K tome sam dodao kratak pregled važnijih događaja poslije okupacije.

Sarajevo, u decembru 1909.

Dr. Mihovil Mandić.

I.

Bosna i Hercegovina za osmanlijskog gospodstva.

1. *Sadržaj povijesti B. i H. od propasti kraljevstva do polovine 19. vijeka.*

Pri kraju 15. stoljeća nastade u ovim zemljama velik politički i kulturni preokret. Dobivši nove gospodare, dobiše one i drugi kulturni pravac: patarenska vjera pade pred islamskom, a katolička i pravoslavna crkva jedva se održaše; živahni trgovački saobraćaj s Dubrovnikom, Mlecima, Spljetom i ostalim evropskim zapadom prestade, te od ovih zapadno-evropski civilizovanih zemalja postade osmanlijska provincija (vilajet Bosna), koja primi orijentalni karakter. Glavni drumovi vode odsada prema istoku, »stôna mista« (Bobovac, Sutiska, Visoki, Jajce) i rudarske varoši (Fojnica, Kreševo, Olovo, Srebrenica) gube svoju negdašnju vrijednost, a mjesto njih se podižu gradovi: Sarajevo, Travnik i Banja Luka, u kojim stolju osmanlijski namjesnici (»bezi«, a od god. 1583. »beglerbezi« ili »paše«); vjerska intolerancija i politička nejednakopravnost prisili mnoštvo naroda, da se poče seliti po Hrvatskoj, Slavoniji, Ugarskoj i Dalmaciji. Preostalo pučanstvo opadaše ušljed neprestanih ratova i kuge, koja je strašno harala u 17. vijeku. Često je stradao narod i od gladi, teško snašajući silne državne poreze.

Medjutim napredovaše osmanlijsko oružje kroz čitav 16. i 17. vijek. Ratujući neprestano s Habsburgovcima zauzeše Osmanlije velik dio današnje Austro-Ugarske. Dva puta udariše i na sâm Beč, ali oba puta bez uspjeha.

Iza druge opsade tog mjeseta ostavi ih bojna sreća, te moradoše stupiti u defenzivu. Careve vojskovodje pogjoše za njima u potjeru, i prešavši preko Save zaposjedoše više mjesata u sjevernoj Bosni. Ali ih Austrija morade doskora povratiti (karlovačkim mirom god. 1699.).

Ratovanje se nastavi i u 18. vijeku, te Turska morade odstupiti Austriji nekoliko bosanskih gradova u Posavini (požarevačkim mirom god. 1718.). Ali ih Austrija i opet povrati (biogradskim mirom god. 1739.). Tako ostadoše Sava i Dunav prirodne granice između Turske i Austrije.

Za Josipa II. provališe austrijske čete u Krajinu te zauzeše nekoliko mjesata. Nu već ih Leopold II. povrati Turskoj (svištovskim mirom god. 1791.).

Od svištovskog su mira Bosna i Hercegovina podvrgnute osmanlijskom gospodstvu. Bez pravice i reda bijaše stanje u tim zemljama i u 19. vijeku nesnosno, te se je moglo očekivati, da će jednom nastupiti doba bunâ i ustanka. Sultani kušahu ublažiti to stanje uvagjavajući reforme u modernom duhu, ali svi pokušaji ostadoše bezuspješni, jer udariše na žestok otpor. Tako podigoše muslimani pod vodstvom Husein-kapetana od Gradačca ustank protiv sultana Mahimuda II. god. 1831. Time odgovoriše na njegov ferman od 16. junija 1826., kojim proglašuje, da se ukidaju jenjičari, a uvodi redovita vojska.

Abdul Medžid I. izdade (3. nov. 1839.) »hattišerif od Gülhane«, gdje se obećaje sloboda i jednakopravnost svim vjeroispovijedima turskog carstva, jednakost svih podanika pred zakonom i t. d. Ali se ne moguće provesti — ostade samo na papiru!

U takovim prilikama zateče Tursku krimski rat, kojim dogje orijentalno pitanje na dnevni red. Po svršetku toga rata izdade Turska »hattihumajun« (18. febr. 1856.) na temelju kojega bi primljena u evropski koncerat.

Hattihumajunom se potvrgjuje i proširuje hatišerif. Sastoji se od 20 točaka.¹⁾ Tu se zajamčuje sigurnost života, imetka i časti svim podanicima osmanlijskog carstva; nadalje se daje potpuna vjerska sloboda, jednakopravnost pred su-

¹⁾ Prevod s tur. jez. u „Bos. prijatelju“, 3. sv. str., 92.—98.

dom, sticanje i vršenje državnih službi; dozvoljuje se podizanje školâ, odregjuje se reorganizacija redarstva, obećaje ukinuće torture, podjednako oporezovanje podanikâ, zavedenje bankovnih zavoda, unapregjenje komunikacija i t. d.

Odredbe hattihumajuna udariše na žestok otpor kod muslimana, koji u izjednačenju s rajom nazrijevahu prikrćenje svojih prava, te dokazivalu, da se to protivi kur-anu.

2. Doba ustanaka. Uplitanje evropskih velevlasti u orijentalno pitanje.

Te odredbe ne biše nikada ostvarene. Položaj kršćana se od tada još pogorša, naročito što se tiče poreznog tereta, koji i nadalje sav počivaše na raji, a utjerivahu ga zakupnici. Tursko se činovništvo ne držaše ni ostalih naredaba sultanova, već nastojaše sami, da se što više obogati. A pošto je raji bio put do sultana zatvoren, ne preostade joj drugo, već latiti se oružja. To i učiniše do očajanja dovedeni Hercegovci, a pomogoše im Crnogorci (u nov. 1857.). Posredovanjem austrijskog konzula u Mostaru pokoriše se ustaške vogje već u juliju 1858. Sad se sastavi megjunarodno tehničko povjerenstvo za uregjenje megja. Ali megju članovima tog povjerenstva ne dogje do sloge: Rusija i Francuska se uzimaju za Crnu Goru, da joj se odstupi luka Špica, dok se Austrija i Engleska tome protivljahu, pa i uspiješe.

Dođuće godine oružaše se Crna Gora svim silama, te bijaše spremna s francuskom flotom udariti na Boku Kotorsku. U to ponovno bukne ustanak u Hercegovini pod vodstvom L. Vukalovića (u dec. 1860.), a tome se priključi i Crna Gora. Buna je ugušena istom iza 2 godine, te Omer-paša sklopi s ustašama mir (8. sept. 1862.¹⁾)

¹⁾ To mirno doba upotrebi „praktični i ženijalni“ Osmanski s pridjevkom „Topal“ (sultanov namjesnik u Bosni 1860.—69.) na kulturno unapregjenje bos. vilajeta: osnova čitaonicu i obrtničku školu (islahanu) u Sarajevu, izgradi nekoliko cesta (n. pr. iz Sarajeva u Mostar), spoji Sarajevo s Čarigradom i Metkovićima brzoplovnom žicom, popravi upravu i sudstvo, podiže vakufsku bolnicu, vladinu štampariju i prvi službeni list „Bosna“, pokuša regulaciju agrarnog pitanja, makar da ga s toga zamrziše age i begovi, te napokon dozvoli postojećim kršćanskim školama slobodno razvijanje, a vojn. geograf. zavodu hećkom da izašalje svoje povjerenstvo (Roskiewicz, Sterneck i Thoemmel), koje će izraditi kartu ovih zemalja (Heraković, Vorgesch. S. 8—17, Zapamćenja fra Grge Martića str. 43.—73. i Koetschet, Osman-Pascha, S. 4—5). Time mišljaše paša, da će popraviti veliku pogrešku turske uprave, koja je u kulturnom pogledu bila posve zanemarila zemlju i narod, da lakše vlada samovoljno nad neukim Ijudma.

Mir potraja do god. 1873., a tada fanatizam na Balkanu još žešće plju. Prijenje i nasilja učestaše: 16. juna te godine pobjegoše 24 bosanska trgovca zbog toga u Hrvatsku, mnogi kršćani bješe nevini osugjeni i smaknuti, pa čak se je i austrijskome vicekonzolu time prijetilo!

Raja se je (izmedju god. 1870. i 1873.) više puta obraćala na austrijsku vladu s molbom, da joj u toj nevolji pomogne.¹⁾ Sada se zbilja zauze za emigrante austrijski ministar vanjskih posala grf Andrassy, te u depešama od 21. ckt. 1873. i 10. avg. 1874. remonstrovaše protiv takovog postupka s ratiom. Ujedno zahtijevaše zadovoljstvu, a u protivnom slučaju pretiže naviještenjem rata. Turska doista popusti: emigrantima dozvoli povratak u domovinu, a valija bi svrgnut, što je zbog toga okrivio austrijskog konzula.

Ali u to nastade razmirica izmegju Turaka i Crnogoraca, koja se svrši krvavim pokoljem u Podgorici (10. okt. 1874.): Turci ubiše u tome mjestu dvaestak crnogorskih trgovaca. To dade povoda, da je Turska pojačala svoju vojsku na međjama Crne Gore, a knez Nikola se obratio na Austriju i Rusiju moleći za pomoć (18. jan. 1875.). Austrija preporučivaše knezu umierenost, a ujedno apelovaše na razboritost turske vlade (note od 23. okt. 1874. do 17. maja 1875.).

Još se ta afera nije bila ni riješila, kad austrijski generalni konzul u Skadru Vasic javi (13. apr. 1875.), da je doznao od Crne Gore, da se emigranti iz Hercegovine naseljuju u kneževini; 120 najuglednijih ljudi iz nevesinjskog, stolačkog, gatačkog i trebinjskog kotara da je uteklo ovamo poradi nepodnosiva tlačenja, te da se neće u domovinu vratiti, dok god ondje traje turska uprava i oni teški porezi²⁾ Skoro u isto doba javi i crnogorski knez (23. maja 1875.) běčkom kabinetu o toj istoj stvari,³⁾ a grof Andrassy obrati se odmah na portu, da povrati u domovinu emigrante, koje je Crna Gora opskrbljivala oružjem, municijom i hranom (depeše od 13. apr. do 3. jul. 1875.).

¹⁾ U istinu je Austrija još od god. 1856. težila, da dobije Bosnu i Hercegovinu kao odštetu za Veneciju, te i za učvršćenje svog posjeda u Istri i Dalmaciji jakim zaledjem (Fournier, Wie wir zu Bosnien kamen, S. 4).

²⁾ Skoro nevjerojatne grozote pri utjerivanju poreza opisuje kapetan G. Thome (Beschreibung des Vilajets Bosnien 1867, S. 195).

³⁾ Baš u to doba pozdravio je knez (s bos. velikašima) u Boki Kotorskoj cara i kralja Franju Josipa I. kao saveznika pri oslobođanju Bosne i Hercegovine (Fournier, 14).

Emigranti se povratiše na zagovor bos. namjesnika Ibrahim-paše. Ali oni ne htjedoše slušati naredaba »kajmekamovih« (kot. predstojn.), već protjeratiše iz nekih mjesta »zaptije« (oružnike), uskratiše u Stōcu i Nevesinju plaćanje poreza, te tako potkopaše ugled turskoj vladji. — U jul. 1875. pregje napokon mnogo kršćanskih porodica na austrijsko zemljište.

Ne samo katolici i pravoslavni, već čak i mnogi muslimani učestvovahu u tome ustanku čisto agrarnog značaja, koji bijaše zahvatio sav kraj između Neretve i mora. Turska uprava u Bosni htjede da umiri ustaše ugovarajući s njima. Ali kad ustaše zatražiše, da se ukine desetina, porez na ovce, vojničke pristojbe i t. d., pregovori se naravno prekinuše.

Tako dogje pred forum Evrope orijentalno pitanje t. j. pitanje o budućnosti Turske i njezinih vazalnih zemalja.

Sad ustade Rusija na obranu Hercegovaca, te pozva Austriju i Njemačku, da zajednički uspostave red u obnemoglu turском carstvu, te tako umire ustaše.¹⁾

U mjesecu avg. iste god. sastadeće se u Beču ruski i njemački poslanici, te se sporazumiše u tom pitanju s austrijskim ministrom vanjskih posala ovako:

1. Prvi i glavni princip evropskog mira nek bude održanje turskog gospodstva u Evropi, dakle »status quo«.

2. Provadjanje reformi u turском carstvu je upravo prešno, da raja bude trajno zadovoljna.

3. U tu svrhu će sve 3 velevlasti poslati svoje konzule na lice mjesta, da djeluju u pomirbenom smislu na raju, da saslušaju njezine tužbe i jade, a ujedno da je odvraćaju od svakog napadaja na turske čete.

4. Pomirbenu akciju konzulâ nek potpomognu 3 poslanika kod otomanske vlade u Carigradu. Ti poslanici nek uznastoje, da porta odredi povjerenstvo, pred koje će ustaše iznijeti svoje tegobe.

5. I ako ustanak u Hercegovini spada u nutarnja pitanja osmanlijske države, ipak su se ove 3 velevlasti — posredovanjem grofa Andrassy-a — odlučile na taj korak bojeći se, da se dosadanji ustanci ne bi pretvorili u vjerski

¹⁾ Sporazum izmedju te 3 velevlasti datira još od sastanka triju careva u Berlinu (mjeseca sept. 1872.) i od dogovora ruskog cara s Austrijom u Schönbrunnu za njegova posjeta svjetske izložbe u Beču (1873.). Od tog doba bečki dvor prijaznije prima rumunjskog i crnogorskog kneza. Sve to pojača u raji nadu u pomoć od tih 3 velevlasti (Fournier, 9—10).

rat, koji bi zahvatio pogranične kršćanske krajeve, te štetno djelovao na sigurnost u susjednim državama.

Turska vlada primi predloge triju velevlasti nepromijenjene, te izasla Server-pašu u Mostar (krajem avg. 1875.), gdje su se sastali zastupnici velevlasti na zajednički dogovor u tome pitanju. Dne 7. sept. izdade taj paša proklamaciju na Hercegovce, u kojoj pozivlje ustaše, da se povrate u domovinu i da mu iznesu svoje tužbe. Ujedno obreće narodu u ime vlade, da se odsele ne će dozvoliti nikakav pritisak ni bezakonje, da će svi nepravedni činovnici biti kažnjeni i otpušteni, da će biti postavljeno posebno sudište, koje će istraživati dosadanja bezakonja nanesena narodu i t. d. U istom smislu govori i sultan u svom »irade« - u (izd. u početku avg. 1875.). Tu obriče raji znatne porezne polakšice, jednakopravnost s muslimanima pred sudom, bolju organizaciju uprave — uopće čitav niz reformi.

Ali ustaše nikako ne vjerovahu u portina obećanja, već zahtijevaju, da se pregovori između njih i Server-paše počnu voditi u prisutnosti stranih konzula, i to u kojem mjestu na austrijskoj ili crnogorskoj međiji. Oni su tražili, da kršćani budu kao svjedoci pripušteni sudovima, da se redarstvena oblast bira između stanovnika svake pokrajine, da se porez ograniči na neki stalni postotak i t. d.

Ušljed svega toga »pomirbeno povjerenstvo« ne opravi baš ništa, a »irade« ostade samo na papiru!

Megjutim se Srbija i Crna Gora stadoše oružati pod izlikom, da oslobole svoju braću, a u istinu da prošire svoj teritorij i učvrste svoju još nesigurnu samostalnost. U tu svrhu potakoše nahiye (kotare) Pivu i Banjane na ustanak. Ustaše stadoše robiti, paliti i ubijati sve što im dogje pod ruke.

Vlasti se uzrujaše, te pozvaše i srpsku i crnogorsku vladu, da ostanu neutralne u svom držanju prema Turskoj.

Na to izdade Server-paša instrukcije za provagjanje sultanova irade-a (u okt. 1875.), u kojem se podjeljuju podanicima znatne polakšice u administrativnom pogledu, a zabacuju zahtjevi, što su ih bili podnijeli porti strani konzuli u ime ustaša. Time nestade izgleda u direktnе pregovore s portom.

Ustanak se obnovi još u žešćoj mjeri, naročito u južnoj Hercegovini pod vodstvom Miće Ljubibratića. Središte ustaša bijaše pravoslavni samostan Duži kod Trebinja.

Sve to potaknu austrijsku vladu, da poprimi druge mjere. Grof Andrássy obrati se na austro-ugarske zastupnike u Londonu, Parizu i Rimu označivši (30. dec. 1875.) reformatorni program t. zv. »bečki memorandum«, koji bi se predložio porti, ali bi bio poduprt i od vlasti. Taj znameniti diplomatski spis erta potanko jadni položaj raje u Bosni i Hercegovini, osvrće se na dosadanje portino nastojanje oko poboljšanja i priznaje, da je to nastojanje bilo znatno, ali ostalo samo na papiru; nadalje obrazlaže, zašto su evropske velevlasti bile doslije više puta prisiljene, da se umiješaju u poslove turske vlade, a napokon iztražuje i predlaže sredstva i način, kako da se zlo ukloni i dodje do mira u spomenutim zemljama.

Krvavi sukob turskih s ustaškim četama (u aprilu 1876.) pomrsi i ugovore o primirju, što su ih bili sklopili dalmatinski namjesnik fzm. Rodić i hvalisavi Muktar-paša nešto prije toga dogagjaja.

U to još buknu ustanak u Bugarskoj, kad bašibozuci (neredovita vojska) počiniše neopisivih grozota umorivši do 12.000 kršćana i popalivši do 60 sela. To izazva gnušanje svega naobraženog svijeta, naročito u Engleskoj, koja sada (za slavnog Gladstona) prvi put energično zahtjevaše, da se Bosna, Hercegovina i Bugarska rastave od Turske.¹⁾ Ali taj ustanak bi doskora ugušen.

Bune planuše i po drugim krajevima turske carevine: u Solunu umori fanatična svjetina njemačkog i francuskog konzula, u Smirni i Carigradu bijaše se sav narod pobunio. Megjutim je u Biogradu novi kabinet Ristićev ozbiljno radio oko rata.

Poradi svega toga velevlasti se vrlo zabrinuše, te se sastadoše zastupnici Austro-Ugarske, Njemačke i Rusije u Berlinu (u maju 1876.). Tom zgodom izraziše svoje nazore u t. zv. »berlinskem memorandumu« nastojeći da i ostale vlasti pridobiju za zajedničku akciju u toj stvari. Francuska i Italija pristadoše odmah uz nazore triju velevlasti izražene u »berlinskom memorandumu«; jedina Engleska ne htjede, jer da bi se time uništila samostalnost Turske.²⁾

¹⁾ Rittmeister A. Spaits, der Weg zum Berliner Kongress u djelu : Unsere Truppen in Bosnien und Herzegowina 1878, I. Bd., S. 71.

²⁾ U memorandumu se traži od porte 2 mjesечно primirje za ustaše, te njihovo uzdržavanje za to vrijeme; nadalje da im se podjeli gragjevni materijal i ostavi oružje; turska vojska da se ograniči samo na pojedine garnizone u Bosni, a provagjanje tih zaključaka da nadziru konzuli signatarnih vlasti (Fournier, 18).

Ali prije nego što će »berlinski memorandum« biti porti uručen, dogodi se u Carigradu promjena na prijestolju: sultan Abdul-Aziz bi zbog rasipnosti svrgnut, a princ Murad podignut na prijestô (30. maja 1876.). Zato se formalno uručenje tog spisa odgodi na neizvjesno vrijeme.

Novi sultan proglaši svim podanicima Bosne i Hercegovine opću amnestiju i 6 nedjeljno primirje, ako se podvrgnu vlasti. Ali ustaše odbiše to porugljivo.

Megjutim je Srbija odlučila zaratiti se s Turskom. Krajem maja bilo je u toj kneževini sve na rat spremno. Ministar Ristić izjavlja, da će se rat jedino u tome slučaju odgoditi, ako Turska prepusti upravu Bosne i Hercegovine Srbiji uz izvjesno plaćanje harača; napokon srpski kralj Milan zatraži otvoreno, da ga porta imenuje potkraljem Bosne, koji će priznavati vrhovno gospodstvo Turske.

U Carigrad su već stigle vijesti, da general Alimpić, zapovjednik srpske vojske na Drini, namjerava s 12.000 ljudi provaliti u Bosnu preko Zvornika, a vrhovni zapovjednik srpske vojske, ruski general Černajev, da je otputovao u Aleksinac, te da sve sprema za skoru navalu; napokon da je za navalu određen 27. (15. po st. kal.) juna, Vidovdan t. j. dan kosovske bitke, a ni Crna Gora, da ne će zaostati za Srbijom, već da se oruža svim svojim silama.

Sultan Murad V. zatraži od kneza Milana 7. jun., a od kneza Nikole 11. jun. razjašnjenje o svrsi i opsegu oružanja Srbije i Crne Gore u posljednje doba. Prije nego li je dobio odgovor, velevlasti su utišale srpsko-črnogorske ratne namjere. Osobito ruski kabinet opominjaše Srbiju, da se kani oružanja, jer ako poremeti mir, da će je Rusija posve ostaviti na cjedilu.

Megjutim se u Carigradu skovala urota, u kojoj (u noći izm. 15. i 16. jun.) zaglavije ministri Husein-Avni-paša i Rašid-paša, a Ahmed Kaisarli bi ranjen. Ta ubistva vrlo naškodiše Turskoj u ovom kritičnom položaju, pošto država izgubi svoje najvrsnije državnike.

Srbija i Crna gora odgovoriše napokon Turskoj (nauput od 7. dočišno 11. jun.). U svom odgovoru poricahu svaki napadaj od svoje strane, te opravdavaju preduzete mjere time, što su se turske čete na megjama skupile.

Velevlasti se opet zabrinuše, kako da urede prilike na Balkanu. Grof Andrássy izrazi svoje mnijenje u depešama

na englesku i njemačku vladu (27. jun. 1876.), u kojima se protivi mišljenju lorda Derby-a i kneza Gorčakova, da se Bosni i Hercegovini dadne autonomija, dokazujući da te pokrajine nijesu još zrele za to, a Srbija i Crna Gora da rade samo u svom interesu, da ih naime zaposjednu (Srbija Bosnu, a Crna Gora Hercegovinu), a ne oružaju se za rat iz čisto humanitarnih obzira; s toga računa Andrássy na velevlasti, da to ne će dozvoluti.¹⁾

Isti dan (27. jun. 1876.) posla Srbija ultimatum u Carigrad: knez Milan traži od sultana upravu Bosne, da uspostavi u njoj red, ili će Srbija to sebi izvojštiti, a k tome i Staru Srbiju pripojiti. Kad mu to nije obećano, posla srpske čete (2. jul. 1876.), da s 3 strane provale u osmanlijsko carstvo. Odmah prodre srpski general Alimpić s 1 srpskog okupacionog korom do Bjeline; ali ga domaći muslimani s 1 redovitim turskim bataljonom do nogu potukoše, te se morade s velikim gubitkom povratiti u Srbiju.

Kad je za sve to doznala austro-ugarska vlada, postavi odmah 2 monitora na svom zemljишtu na Dunavu prema Biogradu, a kod Mitrovice 20. pješačku diviziju pod zapovjedništvom fml. Szápary-a, da bude kao posmatrajući zbor i na obranu austro-ugarskih podanika. Posade u južnoj Dalmaciji bile su već otprije pojačane, luka Klek Turskoj zatvorena, a potpukovnik Thoemmel kao austrijski povjerenik kod crnogorskog kneza dobi pobliže upute.

Crna Gora progje u ratu s Turskom sretnije od Srbije. Knez Nikola zaposjede i obrani kotare Pivu i Nikšić, a privremeno okupira u Hercegovini Trebinje, Gacko, Biće, Nevesinje i Stolac.

Za tog tursko-srpsko-crnogorskog rata ovanja držala se je Austro-Ugarska neutralno, a hraniла је preko 100 000 bosanskih bjegunaca, te potrošila u tu svrhu god. 1876. preko 2 mil. for. (4 mil. kruna).

Još u početku rata sporazumila se je naime Austrija s Rusijom potajno u češkom dvorcu

¹⁾ Mjesec dana kasnije stiže Andrássy-u latinskim jezikom pisana peticija franjevaca kreševskog samostana (dat. 23. jul. 1876.), u kojoj izrazuju svoje „smjerne i vruće želje“, da ih Austro-Ugarska uzme pod svoje okrilje i zaposjedne njihovu zemlju. U istom smislu moljahu kasnije i ostale franjev. općine (Strukić fra. Ign., Povjesne crtice Kreševa, str. 142.).

Reichstadt u (8. jula) u ovim točkama orijentalnog pitanja:

1. Ako Srbija i Crna Gora budu potučene, njihov se odnošaj prema porti i teritorijalni posjed ne smije ništa promijeniti.

2. Ako Turska bude potučena, onda će pri sklapanju mira Srbija dobiti dio Bosne uz Drinu, a Crna Gora pograničnu čest Hercegovine; ostalo će zapasti Austro-Ugarsku. Rusija će proširiti svoje međe u Aziji, a u Evropi do Crnoga Mora. Crnu Goru dopala bi još jedna luka u Jadranskom Moru, a eventualno i proširenje međej do Lima; ostali dio Novog Pazara zapao bi u tom slučaju Srbiju: ali velika slavenska država na jugu monarhije ne smije se osnovati.

3. Albanija, Bugarska i ostatak Rumelije dobile bi potpunu nezavisnost; Grčka Tesaliju i Epir, a Carigrad bi postao slobodan grad;

4. Obe velevlasti države se zasada neutralno.¹⁾

Nesretni svršetak srpsko-turskog rata potaknu Rusiju na molbu srpskog kneza Milana (svršetkom aug. 1876.), da posreduje za primirje, te tako sprijeći uništenje te jugo-slavenske kneževine. Nešto prije toga dogodi se u Carigradu ponovno promjena na prijestolju: Murad V. bi svrgnut, a mlađji mu brat Abdul Hamid II. proglašen sultanom (1. sept. 1876.). Krajem sept. 1876. predлагаše ruska vlada Austriji da zaposjedne Bosnu,²⁾ a ona sâma Bugarsku. Grof Andrássy ne primi tog prijedloga, jerbo su se oba parlamenta zbog pojačanja slav. elementa u monarhiji tome protivila.³⁾ U to bi srpska vojska ponovno potučena, Turci zauzeše Aleksinac i marširahu protiv Biograda (pri svršetku oktobra). Rusija se sada nagje osamljena, posredovaše 2 mjesечно primirje izmedju Srbije i Turske (1. nov.), a već dne 14. nov. iste god. službeno objavi djelomično mobilizovanje svoje vojske; ali mjesec dana kasnije skupiše se — po nagovoru Engleske — zastupnici od 6 velevlasti na zajedničku konferenciju u Carigradu (12. dec.), kojoj predsjedaše Safvet-paša. Tu iznese ve-

¹⁾ Fournier, 21—23.

²⁾ Njemačka je predlagala trajno zaposjednuće još u početku marta 1876. (Fournier, 23 u primjedbi).

³⁾ Uz to nije Austro-Ugarska bila zadovoljna s privremenim zaposjednućem, pošto se to nije slagalo s reichstadtskim ugovorom.

liki vezir i vogja Mladoturaka Midhat-paša nacrt liberalnog ustava za čitavo tursko carstvo.¹⁾

Po tome ustavu sultan imenuje senat, a zastupnička kuća ima slobodne ruke za izbora; islamska vjera ostaje državna, ali se primaju u zaštitu i druge priznate konfesije; turski jezik ostaje državni, ali su svi državljeni (Osmanlije) jednaki pred zakonom; ministri su odgovorni, štampa slobodna, pravo zbora i dogovora dozvoljeno i t. d.

Na carigradskoj konferenciji predлагаše ruski zastupnik Ignatijev produljenje primirja sa Srbijom i Crnom Gorom do 1. marta 1877.; nadalje da Turska odstupi Srbiji komad zemlje uz Drinu, Crnoj Gori albanske i hercegovačke pogranične kotare, Bugarska da se znatno proširi (preko 5 sandžaka), a Bosna i Hercegovina da dobiju kantonalnu autonomiju i zemaljsko vijeće pod kršćanskim guvernerom, internacionalno povjerenstvo, povratak i uzdržavanje bjegunaca na državne troškove i t. d. Tome se protivljaše grof Andrassy dokazujući interes Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini. Turska pak naredi bosvaliji, nek ispita, šta misle o tome stanovnici Bosne i Hercegovine. Odgovor je glasio, da predaju svoju sudbinu u sultanova ruke. Napokon zabaci Turska sve predloge velevlasti, te kad se s toga ne moguće doći ni do kakva zaključka, konferencija se razigje (20. januara 1877.), a doskora navijesti Rusija Turskoj rat. (24. apr. 1877.). Time se »orientalno pitanje« još zaoštři.

Medutim je knez Milan sklopio s Turskom mir (28. febr. 1877.) na temelju status-quo. Rusija zahtijevaše na to, da Turska pristane i na mir s Crnom Gorom, da otpočne provagjati obećane reforme i da se razoruža (londonska konferencija od 31. marta.)

Austro-Ugarska nastojaše, da i za rusko-turskog rata očuva svoje interese držeći se pri tome najstrožije neutralnosti. Tako odabi grof Andrassy posredovanje između Turske i Rusije prije samog ratovanja, kad je porta tražila izmirenje; pa čak naredi da se na štetu Turske zatvori Sutorina i luka Klék, da tako ne mogne Turska slati pojačanja u Hercegovinu morskim putem.

¹⁾ Taj ustav bi i proglašen (još na 27. istog mjeseca); ali ne bi općenito primljen, te Midhat-paša morade demisionirati, a Šeih-ulislama zapade opet glavna riječ u turskoj carevini.

Austrija bijaše obvezana, da čuva neutralnost i prema tajnoj vojničkoj konvenciji, što ju je sklopila s Rusijom u Budimpešti 15. januara 1877., po kojoj je u slučaju rata imala Rusiju diplomatski podupirati i ruskim povjerenstvima dozvoliti, da kupuju sve što je za vojsku potrebito; nadalje je obrekla da ne će protestovati protiv ograničenja brodarenja po Dunavu, koje bi moglo trajati, dok bi ruske čete prelazile preko te rijeke; napokon je ugovoren, da Austrija može odabrat i vrijeme i sredstva za provedenje vojničke okupacije Bosne i Hercegovine, samo da ne smije svoj vojnički rayon protegnuti na Rumunjsku, Bugarsku, Srbiju i Crnu Goru, a tako ni Rusija na Bosnu, Hercegovinu, Srbiju i Crnu Goru (neutralno područje).

Kao dodatak tome ugovoru je bječka naknadna konvencija (sklopljena s Rusijom 18. marta 1877.), po kojoj Austriju zapada Bosna i Hercegovina, a Rusiju Besarabija; o Novom Pazaru će se vlasti kasnije sporazumiti. U ostalom vrijedi 3. i 4. točka reichstadtskog ugovora (Fournier, 43).

Malo zatim (10. aprila 1877.) stiže od Turske odgovor na predloge londonske konferencije. Porta javlja, da će provesti reforme, ali bez tugjeg posredovanja, a da samo istodobno razoružanje može uzdržati evropski mir.

Tri dana iza toga priopći Turska Crnoj Gori, da ne može više produljiti primirja. Na to navijesti Rusija Turskoj rat (24. aprila 1877.).

Rusi prodriješe u Bugarsku, gdje im se snažno opriješe Turci. Ali ipak izvojnišće pod vodstvom generala Gurka pobjedu kod Plevne (Pleven, 10. dec.), koju uza sve utvrde ne moguće obraniti Osman-paša. Na to pregje general Gurko za najveće zime preko Balkana, te ruska vojska zauze Drinopolje (Edirne) i dopre skoro do Carigrada. Sada se Turska uznemiri i to tim više, što su Rusi još prije toga posve uništili tursku vojsku u Armeniji, te sklopi s Rusijom primirje u Drinopolju (31. jan. 1878.). — Uza sve to kretaju se ruska vojska prema Carigradu, dok ne stiže u San Stefano (nedomak Carigr.). Turci biše prisiljeni, da sklope u tome mjestancu vrlo nepovoljan ugovor (3. marta 1878.) s Ignatijevom, zastupnikom Rusije, uz ove uvjete:

1. Rumunjskoj, Srbiji i Crnoj Gori priznaje Turska nezavisnost.

2. Rumunjska će odstupiti Rusiji Besarabiju, a za nju će dobiti Dobruču.

3. Bugarska će biti kneževina ovisna o Turskoj, ali znatno povećana. Megje će joj biti: Dunav, Ohridsko jezero, Crno i Egejsko more, a pripašće joj i poluotok Halkidika.

4. Bosna i Hercegovina će dobiti autonomiju.

5. Tvrgjave na Dunavu moraće Turska porušiti.

6. Za ratnu odštetu mora Rusiji platiti 1410 mil. rubalja (= blizu 3 600 mil. krune), a pošto toliko nema, predaće Ruskoj Dobruču i ušće Dunava u Evropi, a u Aziji velik dio Armenije (Kars, Batum i dr.).

7. Napokon otvoříce Dardanele i Bospor neutralnom brodovlju.

Malo zatim objavi Rusija taj ugovor velevlastima, koje se vrlo uzrujaše, jer mnogima ne bijaše po čudi, naročito Engleskoj, Njemačkoj i Austriji: Engleskoj zbog prevelike štete nanesene Turskoj osnutkom Velike Bugarske; Njemačkoj, što je novo osnovana država slavenska, a Austro-Ugarskoj, što je nije zapala Bosna i Hercegovina prema svim prijašnjim ugovorima s Rusijom, te joj je tako one mogućeno ostvarivanje njezinih širih osnova na Balkanu.

3. Berlinski kongres. Rješavanje orijentalnog pitanja.

Grof Andrásy stade raditi oko toga, da se sazove konferencija evropskih velevlasti, da se tako sporazume vlasti o modifikaciji ugovora, što su ga sklopile Rusija i Turska u San Stefanu. Ali do toga ne mogaše tako brzo doći, jer dip'omati ne bijahu sporazumni ni o mjestu, ni o vremenu sastanka. Međutim pokuša Rusija, da sklene Austriju na međusobni sporazum. Ali ministar Andrásy ne pristade na to, već ostade pri svojoj tvrdnji, da Evropa odlučuje o pitanjima, koja se tiču evropskih interesa. Napokon predloži Andrásy velevlastima, da se sazove kongres u Berlin. Na pošljetu se sporazumiše Engleska, Rusija i Austrija, te njemački kancler Bismarck pozva signatarne vlasti na kongres (3. jun. 1878.).¹⁾ Za dan se odabra 13. jun 1878., a za mjesto sastanka Berlin.

Svrha je kongresu bila, da se raspravi ugovor sanstefanski. Sve velevlasti i države interesovane poslaše u

¹⁾ Engleska obreće Austriji, da će na kongresu svaki njezin predlog podupirati (Fournier, 63.).

Berlin na urečeni dan svoje zastupnike: Rusija Gorčakova, Austro-Ugarska Andrássy-a, Engleska Beaconsfielda, Turska Mehmed-Aliju i Karatheodory-a i t. d. Sjednicama prisutstvovahu i ministri vanjskih posala i poslanici pojedinih država, a predsjedaše njemački državni kancelar Bismarck. Zasjedanja trajahu upravo mjesec dana (do 13. jul.), a kongresna isprava sastoji se od 64 članka.

U sjednici od 28. jun. dokazivahu austro-ugarski izaslanici, kad je došao na pretresivanje članak XIV. sanstefanskog ugovora, koji se tiče Bosne i Hercegovine, da je Austro-Ugarska kao pogranična vlast ponajviše zainteresovana, te da su definitivno rješenje tog pitanja Rusija i Turska zbog Austrije ostavile kongresu. Nadalje razlagahu, da začetak orijentalnom ratu valja tražiti u Bosni i Hercegovini, a te pokrajine da su Austro-Ugarskoj najviše štete nanijele (preko 200.000 bjegunaca da je Austro-Ugarska 3 godine uzdržavala i 10 mil. for. = 20 mil. kruna za njih izdala); napokon da bi bilo nepravedno da im se da autonomija, koja bi ih dopala po sanstefanskom ugovoru. Autonomija da bi bila neizvediva, jer da se ne bi postigla pacifikacija ovih pokrajina, već da bi nastali novi nemiri, ušljed vjerskih i socijalnih velikih opreka među stanovnicima tih zemalja. To isto da bi se dogodilo, kad bi te pokrajine bile stavljenе pod srpsko ili crnogorsko gospodstvo. Napokon da bi to smetalo i trgovackim interesima monarhije.

Tome se razlaganju opirahu turski zastupnici.

Zatim predložiše engleski izaslanici, da se čl. XIV. sanstefanskog ugovora, koji se tiče Bosne i Hercegovine, nadopuni XXV. člankom berlinskog ugovora od 13. jul. 1878., a to bi i primljeno.

Čl. XIV. glasi: »U Bosni i Hercegovini izvešće se bez odgagjanja predlozi evropskih vlasti, koji su priopćeni otomanskim zastupnicima u sjednici »carigradske konferencije« s promjenama, koje valja ustanoviti zajedničkim sporazumom između visoke porte, ruske i austrijske vlade. Porezni zaostaci se ne će utjerivati, a tekući prihod tih pokrajina do 1. marta 1880. upotrebiće se isključivo na odštetu bje gunačkih porodica i stanovnika, koji su ušljed zadnjih dogadjaja štetovali, bez razlike njihove narodnosti i vjere, kao i za pokriće lokalnili potreba zemlje. Svota, koju valja, kad mine spomenuti rok, svake godine otpremiti centralnoj vladji,

biće kasnije ustanovljena sporazumom između Turske, Rusije i Austrije».

Čl. XXV. glasi: »Pokrajine Bosnu i Hercegovinu nek Austro-Ugarska zaposjedne i njima upravlja. Pošto austro-ugarska vlada ne želi, da upravlja sandžakom Novim Pazarom, koji se proteže među Srbijom i Crnom Gorom u jugo-istočnom pravcu do Mitrovice, otomanska će vlada i nadalje tamo funkcionirati. Ali zato Austro-Ugarska, da si osigura opstanak novom političkom stanju, kao i slobodu i sigurnost komunikacijâ, pridržaje si pravo, da drži garnizone i zaposjedne vojničke i trgovačke ceste u čitavom opsegu tog dijela starog vilajeta bosanskoga.¹⁾ — U tu svrhu pridržaju za se austro ugarska i turska vlada, da se o potankostima sporazume«.²⁾

¹⁾ Novi Pazar bio je do god. 1817. samostalan pašaluk, a otada pripojen Bosni ostade uz nju do god. 1877. (osim od 1865.—1868.; odakle i naziv „sandžak“ = okružje pokrajine Bosne). Te godine sjedini ga turska vlada s vilajetom kosovskim.

²⁾ Francuski tekst glasi: „Les provinces de Bosnie et d' Herzégovine seront occupées et administrées par l' Autriche-Hongrie. Le Gouvernement d' Autriche-Hongrie ne désirant pas se charger de l' administration du Sandjak de Novibazar, qui s' étend entre la Serbie et le Monténégro dans la direction sud-est jusqu'au delà de Mitrovitsa, l' administration ottomane continuera d'y fonctionner. Néanmoins, afin d' assurer le maintien du nouvel état politique ainsi que la liberté et la sécurité des voies de communication, l' Autriche-Hongrie se réserve le droit de tenir garnison et d' avoir des routes militaires et commerciales sur toute l' étendue de cette partie de l' ancien Vilayet de Bosnie. — A cet effet les Gouvernements d' Autriche-Hongrie et de Turquie se réservent de s' entendre sur les détails“.

U ostalim pitanjima složiše se vlasti ovako:

1. Zemlja između Dunava i Balkana zvaće se Bugarska s glavnim gradom Sofijom, a plaćaće Turskoj harač. Kneza će joj birati skupština, a potvrgnjivati velevlasti. Interimistično će je zaposjeti ruske čete, a isto tako će ruski povjerenik 9 mjeseci upravljati zemljom.

2. Južni dio Bugarske ostaje i nadalje turska pokrajina, a zvaće se „Istočna Rumelija“; nego dobiće posebnu upravu pod kršćanskim guvernerom, što će ga imenovati sultan. Megje će joj urediti evropsko povjerenstvo.

3. Rusija dobiva u Aziji I dio Armenije s Batumom, Andaharom i Karsom, a u Evropi dio Besarabije (od Rumunjske).

4. Rumunjska se proglašuje nezavisnom, a za odstupljenu Besarabiju dobiva Dobruču.

5. Srbiji se priznaje samosvojnost i dodaju okružja: Niš, Leskovac, Pirot i Vranja; Crnoj Gori takogjer, a pridoda joj se Nikšić, Piva, Banani, Ulčinj Bar i Podgorica.

6. Grčkoj se obeća dio Epira i Tesalije, a Engleskoj priznade otok Cipar, što ga je dobila od Turske još ugovorom od 4. jun. 1878.

Napokon privoli i sultan na to (4. jul.).¹⁾

S dobivenim mandatom od Evrope stade Austro-Ugarska ostvarivati preduzetu misiju, te započe političke i vojničke pripreme (v. str. 41.—55.). I premda Magjari i njemački liberalci bijahu protiv okupacije tih zemalja, ipak je ministar Andrásy još prije berlinskog kongresa dobio od delegacijâ dozvolu za zajam od 60 mil. for. (120 mil. kruna). Ali ni ta svota ne bijaše dostotna za ulaz austro-ugarskih četa u Bosnu i Hercegovinu, te se morade kasnije povisiti.

4. Nutarne prilike u Bosni i Hercegovini pošljednjih godina osmanlijskog gospodstva (1875.—1878.)

U to doba dogjoše obe pokrajine na rub propasti i gotovo podivljaše. Ušlijed vjerskog fanatizma podijelio se narod u dva neprijateljska tabora, pa je u objema pokrajinama bio spriječen svaki materijalni napredak poradi loše uprave, opće nesigurnosti, primitivnog sudstva, rgjava poreznog sistema, isisavanja kmetova i t. d. U rukama veleposjednika bio je sav zemljišnji posjed, a oni su bili najveći protiv-

7. Austro-Ugarska osim prava, da zaposjedne Bosnu i Hercegovinu, dobi još od Turske Špicu (Špič) i pravo, da drži lučko redarstvo na crnogorskoj obali.

8. Donji tok Dunava bi neutralizovan, a tvrgjave na Dunavu moraju biti porušene. Što se tiče plovidbe kroz morske tjesnace, pridrža se prijašnje pravno stanje.

9. Turska priznade ravnopravnost svim konfesijama u svom carstvu, a Rumunjska i Srbija jevrejima. Rusija dobi pravo zaštite nad grč. samostanima u Athosu, Francuska nad sv. mjestima u Palestini, a svaka velevlast nad hodočasnicima svoje narodnosti“.

¹⁾ U odgovoru porte (1 mjesec kasnije, 3. avg. 1878.) na upite narodnoga odbora u Sarajevu veli se na umirenje naroda, da je sultan privolio, da Austro-Ugarska na neko vrijeme (muvaket) zaposjedne Bosnu i Hercegovinu (Koetschet, Aus Bosn. letzt. Türkenzeit S. 97). U istinu se je Austrija još isti dan, prije nego će se potpisati kongresna isprava, potajno sporazumila s Turskom o privremenoj okupaciji. U tom tajnom zapisniku od 13. jula 1878. veli se ovo: „Po želji otomanskih poslanika, što su je izrazili u i ne svoje vlade, očituju austro-ugarski poslanici u ime vlade Njegovog c. i kr. Arnoštolskog Veličanstva, da se u suverenska prava Njeg. carskog Veličanstva sultana na pokrajinama Bosni i Hercegovini neće ni u čem dirati okupacijom, o kojoj je govora u članku tog ugovora, što se odnosi na te pokrajine, koji će se danas potpisati; nadalje da se okupacija ima smatrati privremenom, te da će se prethodni sporazum o potankostima okupacije izmegju obiju vlada utvrditi neposredno po zaključku kongresa“. (Fournier, 73).

nici reformi. Turska vlada opet nije želila, da joj muslimansko stanovništvo stUPI u opoziciju, računajući na nje-govo domoljublje u slučaju prijeke potrebe, pa je pustila da radi, što hoće.

Da se uguši ustanak u Hercegovini (god. 1875.) biše pozvani bašibozuci. Na čelo im se staviše derviši sa zasta-vama. Oni raspaljivahu »pravovjernike« protiv kršćana. Mnoštvo oboružanih ljudi, što se tako okupi oko derviša, opustoši neke krajeve strašno kao n. pr. Višegrad i Sjenicu (u Novom Pazaru). Crkve i samostani biše popaljeni, škole pozatvarane, a učitelji protjerani.

Zima god. 1875./6. bijaše ljuta. Gospodarstvo propa-daše svuda iz dana u dan. Uz to harahu životinjske po-šasti. Marva skapavaše i od gladi, te ju sviet prodavaše bud po što (ovna od 60—70 groša = K 9'60—11'20 po 7—8 groša = K 1'12—1'28).

Čete se sve to više povećavahu, a porez u kraćim terminima utjerivaše. Kršćani se iseljivahu u susjedne zemlje, pošto su trgovci izgubili kredit, polja zanemarena, voćnjaci od bašibozuka bili opustošeni. Sve je to dovelo zemlju na prosjački štap.

Ipak zahtijevahu turske oblasti, da se porez točno plaća. Pa pošto je državna blagajna bila prazna, naročito otkako su emigranti zemlju ostavili, nametnuše činovnici porez emigranata preostalom stanovništvu, u prvom redu težacima bez razlike konfesije. Pa da bude zlo još gore, povisiše im za $\frac{1}{4}$ desetine od zemljšnjog prihoda. Vele-posjednici opet (od svoje strane) zahtijevahu svoju trećinu u proljeće, baš u ono doba godine, kada kmetovi nemahu od čega živiti, dok su prije uvijek u jesen plaćali.

I veleposjednici osjećahu jače porezni teret počevši od god. 1873., otkako je naime vlada naredila, da se za svaku »tapiju« (= posjedovnu ispravu), koja se je na novo izdala, mora platiti pristojba od 4 piastra u zlatu = oko 90 h. A da se državna blagajna što prije napuni, naredi vlada da se zemljiste parcelira, te za svaku parcelu i kuću izda nova »tapija«!

Naravno da se je mnogo ljudi našlo, koji nijesu mogli plaćati ni desetine, ni trećine, a ni iseliti se, te se stoga odmetnuše u planinu — i od njih postadoše ili ustaše ili hajduci.

Ogorčenje postiže svoj vrhunac dojduće godine (1876). Plaćanje, kragje i umorstva se još povećaše osobito u bi-

haćkom okružju, u livanjskom, glamočkom i gradiškom kotaru, te između Visokog i Kiseljaka. Pa i u samome Sarajevu nabrojeno je u kratkom razmaku vremena (do 14 provalnih kragja.¹⁾

Opći nered i nesigurnost zavlada po čitavoj zemlji. Kotari: Petrovac, Stari Majdan, Krupa, Ključ i Kulen Vakuf biše više puta popaljeni. Pri kraju rečene godine procijenilo se, da je oko 5.000 duša platilo životom, a više od 100.000 prebjeglo što u Austro-Ugarsku, što u Srbiju i Crnu Goru.

Anarhističko stanje i jad vlasta i slijedećih godina svuda u zemlji. Vlada izgubi svaki ugled, pa i kod vlastitih činovnika, kojima ne isplaćivaše u redu njihovih plaća. Od god. 1873. ušlo je naime u običaj, da se činovnici, kad doguju sa svojim namirama na blagajnu, odbiju riječima: »Para jok!« (Nema novaca!) Tada im nije preostalo drugo, već poći u mijenjačnicu, založiti svoje namire i dobiti — samo $\frac{1}{2}$ svoje plaće! Drugu polovicu podijeliše megju se: valija (guverner), upravitelj financijâ i mijenjačica!

U takvim prilikama ne pomože vlasti baš ništa ni proklamacija otomanske konstitucije (31. dec. 1876.), što ju je porta izradila. Prema tome bi morao biti opremljen 1 poslanik iz Sarajeva u Carigrad. Ali niko ni od muslimana, ni od kršćana ne htjede poći; napokon sklonu paša jevreja Javer eff. Barucha, da se tamo otputi.

Navješćenje rata od strane Rusije (u apr. 1877.), odnosi prema Srbiji i Crnoj Gori, i napokon opći ustanački u Bosni i Hercegovini ponuka portu, da se lati skrajnjih sredstava. Prije svega uvede prisilni tečaj novih »kaïma« (banknota), koje još ljeti iste god. izgubiše 60% od nominalne vrijednosti! Zatim pozva ona po drugi put sav muslimanski narod muškoga roda od 15.—70. godine pod oružje (u početku god. 1877.), premda je u isto doba već stajalo: u Bosni 22, u Hercegovini 19, u Novom Pazaru 13, dakle svega 54 bataljuna na oružju. Ali taj poziv ne nagje u narodu gotovo nikakva odziva.

Za ratne potrebe te vojske bi raspisan opći ratni porez, koji se je utjerivao od državnih službenika i općina u novcu ili u naravi: državnim službenicima se oduzimaše 10% od plaće, siromašniji kršćani plačahu po 10 piastri

¹⁾ Megju tima je i ora u jevreja D. U šćuplije, kojemu je odneseno 600 dukata u zlatu i mnogo srebrenih stvari, a još prije toga okrađen je bečki draguljar J. Werner, koji je donio sa sobom robe u vrijednosti od 10.000 kruna (Herkalović, Vorgesch., S. 86—89).

(= oko 2 K), a bogatiji po 20 piastri (= oko 4 K), veleposjednici morahu dati $2\frac{1}{2}$ mil. oka pšenice za vojsku.

U početku novembra iste god. odredi vlada 20.000 momaka za Bosnu i Hercegovinu, koji se pokupiše od muslimana u dobi od 20.—30. godine. Ali pošto je uplaćenje pristojbe od 25 lira (= oko 500 K) oslobagjalo od vojničke službe, provede se rekrutovanje istom dojduće godine. Rezultat popisa bijaše slab i kvalitativno i kvantitativno. S toga zavede vlada opću vojnu obvezatnost, te protegnu konstrukciju i na sve kršćane muškog roda u dobi od 18.—45. godine. Oni se morahu sami oružjem opskrbiti, pa tako biše novim porezom opterećeni. Življahu pak u vječitome strahu, ali svoje neraspoloženje sakrivalu pred Osmanlijama.

Kršćani, koje dopade da služe u vojsci, pobjegoše što u šumu, što u inozemstvo, a turske oblasti izgubiše svu vlast nad njima, zabrinuvši se veoma kad začuše, da su Rusi prodrli do Drinopolja.

Početkom god. 1878. bijaše s toga u Bosni i Hercegovini svega 37 batal., a i taj se broj umanji, otkako više od 10% pod oružjem stojećih momaka poradi slabe hrane i plaće desertova

Iza mira sanstefanskog naredi porta, da se rekrutovanje obnovi i »redif« (= pričuva) pod zastavu pozove. U tu svrhu posla (pri kraju marta 1878.) 14.000 pušaka Henry-Martini sistema u Sarajevo. Ali ni to ne pomože.

U isto doba se poveća u kotarima broj ustaša, koji robljaju i kršćane i muslimane. Otomaanske oblasti pohvataše silesiju nevinih kršćana i pobacaše u tamnice. Vojska, koja bi konsignovana, da drži red i čuva narod od ustaških napadaja, življaše većinom na račun siromašnog težaka. Sve bijaše u nesigurnosti, a srpski i crnogorski agenti obilažahu razne krajeve obiju zemalja nudeći mnogo novaca i nastojeći da predobiju narod za okupaciju.¹⁾ Ali im odziv ne bijaše tako velik, kako su oni očekivali.

¹⁾ Narodna svijest u pravoslavnih bila je posve zamrla, te se je srpskom agitacijom počela po Bosni buditi nešto prije toga, kako pripovijeda očeviđac T. Herkalović, primjećujući ujedno, da se tekar od tog vremena (god. 1862.) počinju pravoslavni zvati Srbinima (Vorgesch. S. 17—19). S njime se slaže i fra Grga Martić, koji veli, da se još god. 1848. nije znalo za srpsko ime u Bosni (Zapamćenja, str. 10.), a istom za Osman-pašine vlade (1860. 69) da se je „srpstvo na sav mah razmahalo po Bosni i Hercegovini“ (Zap., str. 43.). U isto doba ojača i nacionalna ideja hrvatska kod rimo-katolika, a na tom se polju rada ističu mladi franjevci (Herkalović, 19).

Narod se zabavio sam o sebi, vodeći brigu za svoj opstanak i svoju budućnost, pošto je ljetina god. 1878. izdala, a trgovina i zanati zapeli. Nekoliko posavskih begova nemajući pismenih ugovora sa svojim kmetovima glede zakupa zemljišta oduzeše im zakup, jer se bojahu, da se doskora ne preokrene sve, pa kmetovi postanu vlasnici.

O svemu tome izvješćivahu svoju vladu austro-ugarski konzuli u Sarajevu i Mostaru (Vasić i Haymerle): o lošem stanju obiju zemlja uopće, o oružanju i opskrbljivanju vojske od strane porte (5.000 kg. dobi Sarajevo, a 20.000 kg. muničije Travnik i Banja Luka) i t. d.

5. Dogagjaji u Sarajevu pred okupaciju. Anarhija, revolucija i pad turske vlade.

Napokon zavlada anarhija u zemlji. Muslimani sastavije (pri kraju maja 1878.) potajno adresu (itifakname), u kojoj traže: 1. da se ujedine svi Bosanci i Hercegovci u svrhu obrane svojih zemalja i 2.) da se uvede autonomija, te pomoću sabora uzmogne nadzirati omražena turska vlada u Bosni i Hercegovini.

Tu adresu predade Mehmed-beg Kapetanović valiji (2. jun.), ali ona ostade bez ikakva uspjeha.

Na to bi sazvana u Sarajevo narodna skupština (u početku jun), u kojoj učestvovahu zastupnici cijelog muslimanskog elementa, a i mnogi nemuslimani. Tu bi izabran odbor od muslimana i nemuslimana, kojemu bi povjerenio, da izradi adresu na portu, u kojoj će iznijeti sve želje i nevolje narodne.

U tome se spisu navaljuje na podmitljivost činovništva, koje za se troši desetinu, porez i carinu, a vojska ne dobiva ni hrane, ni plaće, ni odijela, te ušlijed toga mnogi vojnici desertuju. Da se tome zlu stane na put, moli se u toj adresi da bude postavljen narodni odbor, koji će nad svime voditi nadzor.

Već 8. jun. predade se taj spis valiji. Pošto bijaše valija s time posve sporazuman, započe novo-konstituisani narodni odbor od 24 član a svoje djelovanje već 10. jun. u vladinoj zgradbi. Glavni faktori¹⁾ tog narodnog odbora bijahu:

1. Mustaj-beg Fadilpašić (predsjednik), vrlo uplivan kod vlade i vrlo slavohlepan čovjek. Bio je zauzet za us-

¹⁾ Koetschet, Aus Bosn. letzt. Türkenzeit S. 72—74.

postavu starog bosanskog feudalnog gospodstva, ali mu u vijek stajaše pred očima vlastiti interes.

2. Mehmed-beg Kapetanović-Ljubušak veoma inteligentan, načitan, izvrstan govornik, takogjer slavohlepan. Neko vrijeme obnašaše čast načelničku, ali ne bijaše s time zadovoljan.

3. Muhamed-eff. Hadži-Jamaković, šef (predstojnik jedne bogomolje, tekije) i muderiz (učitelj vjerskog zavoda), oduševljen, vrlo pošten značaj, energičan, ali i veoma fanatičan čovjek.

4. Hafiz Abdullah-eff. Kaukdžić, imam Begove džamije (koji moljaše pred narodom), nemiran i fanatičan duh, mrzio je nemuslimane iz dna duše svoje. Uza nj prijstajahu niži slojevi pučanstva.

Svi bijahu protivnici osmanlijske i svake tugje vlade.

Megjutim vijećaše evropski kongres u Berlinu, i odluči o sudbini Bosne i Hercegovine. Odmah bi o tome obaviješten austro-ugarski konzul u Sarajevu, koji započe poучavati uplivnije muslimane, vojništvo i činovništvo o novom političkom položaju tih zemalja. Ali niži slojevi pučanstva ne htjedoše o tome ni čuti. Samo neki odličniji muslimani bijahu za Austro-Ugarsku, naročito siromašniji begovi, jer se uzdahu, da će se materijalno podići.

Nadalje obavijesti generalni konzul i sultanova namjesnika, posljednjeg bosanskog valiju Mashar-pašu¹⁾ o zaključku kongresa. Ujedno pitaše i njega i vojničkog zapovjednika Veli-pašu, da li su dobili kakove upute glede primanja c. i kr. četa. Odgovor obojice bijaše niječan, a Mashar-paša razлагаše, da će morati pripremiti sve na obranu i da će čete udariti na žestok otpor. Po tome valija i provincijalno vijeće zapitaše brzojavno portu, kako će se ravnati u slučaju okupacije. Porta samo naredi, da se zemlja uzdrži u miru.

Vijesti o dolasku austro-ugarskih četa uzrujaše čitavu zemlju. U Sarajevu ne otvarahu trgovci dućana; muslimani se oružahu, sakupljahu oko dućana i džamija, te napokon odabraše poznatog demagoga

¹⁾ Mashar-paša naslijedi nesposobnog Nazif-pašu (u apr. 1877.) Bio je u muževnoj dobi, ošrouman, dobar poznavalac turskih zakona, iskusni, miran i trijezan činovnik. Kao pravo carigradsko dijete poznavaše Bosnu slabo, a bosanski narod ne bijaše mu simpatičan (Koetschet, Aus Bosn. lezt. Türkenzeit S. 68).

Sali h-eff. Hadži-Loju¹⁾ za svog vogju. Uza nj pristade sprva nešto sarajevskog proletarijata. Ali doskora dovabi on proste svjetine iz okolnih sela i kotara, osobito iz vi-sočkog.

Kršćani se strašno prepadoše, osobito otkad biše prisiljeni, da se skupa s muslimanskim narodom opru austro-ugarskim četama. Velikaši se držahu ponajviše po strani. Uzaludna bijahu nastojanja Veli-paše i guvernerova zamjenika Konstant-paše, da umire narod: »revolucija« postajaše sve žešća. Veli-paša se morade zahvaliti, pošto mu se sa svih strana prigovaralo, da je zanemario vojsku.

Na vojsku ne moguće više država potjuno ni računati, budući da 1 dio (bosanski lovački bataljun) posve pristajaše uz narod.

U to javiše konzularni tajnik T. Herkalović i kancelista N. Kaurić u čaršiji (4. jul.), da je austro-ugarskog konzula Vasića brzojavno obavijestio ministar Andrassy o zaključku berlinskog kongresa glede Bosne i Hercegovine²⁾.

Sad udari Hadži-Lojo s 300 naoružanih ljudi na gradsku tvrgjavu (6. jul.), ne bi li se dočepao topova, oružja i municije, koja je bila tamo smještena. Ali pokušaj mu ne pogje za rukom, pošto mu straža zapriječi put. Na to ode u vladinu zgradu, gdje ga valija prijazno dočeka, crnom kahvom i cigaretom podvori, te od straha s 500 groša (= 80 kruna) nagradi!

Sutradan odredi narodni odbor, da se popišu svi za rat sposobni ljudi u zemlji bez razlike vjere, te da se postave na megju, da se opru austro-ugarskim četama. Taj se zaključak brzojavno priopći svim okružnim mjestima.

Isti dan zahtijevaše sarajevska prosta svjetina, da se privremeni vojnički zapovjednik Ismet-paša skine s časti. Ali još isti dan po podne stiže 1 bataljun azijatskih voj-

¹⁾ Bio je to čovjek od kojih 50 godina, visoka uzrasta, krupan, a znao je imponovati govorom, i gromkim glasom oduševiti i onako uzrujane duhove; inače priprosta roda, slabo je znao čitati i p sati. Zanimao se je u zadnje vrijeme dobavljanjem gragjevnog materijala u Sarajevu, a prije toga je prodavao u Bosni duhan, što ga je dovelačio kriomčareći po Hercegovini (Zapamćenja str. 103.). M e h m e d - H a z i m - p a š a (1871.-72.) učini ga tabor-imanom (vojničkim dušobrižnikom), ne bi li time oslabio njegov upliv na fanatičnu svjetinu (Koetschet, Osman-Pascha, 55—56.).

²⁾ Ta je vijest bila preuranjena, pošto kongresna isprava nije još bila ni potpisana, te se je time postiglo baš protivno onome, što je Andrassy mislio, da će se naime narod na to primiriti: ustaše dobije tako više vremena za pripreme.

nika. To uplaši i bosansku vojsku i prostu svjetinu, a osobito kad slijedećeg dana oblast proglaši opsadno stanje: naoružani se narod razigje, dučani se otvoriše i sve se vrati u prijašnji red.

Isti dan (8. jul.) ostavi Veli-paša Sarajevo, a dan iza toga posla Hadži-Lojo svog brata Ibrahima Mustaf-agu u Travnik, da organizuje ustank. Ali bijaše loše sreće: vojska i oružnici nadvladaše ustaše, a u borbi pade i Hadži-Lojin brat (12. jul.).

Okupacija se približavaše. Napokon rekoše i velikaši svoju. Oni zaključiše (11. jul.): 1. da se upita porta, kani li se oprijeti ili ne; 2. u pošljednjem slučaju valja nastojati oko umirenja duhova i oko priprema za doček stranih četa t. j. valja spremiti izaslanstvo na megju i 3. da se brzozavno javi porti, da se zemlja, ako je sultan već pristao, bezuvjetno podvrgava.

Protiv tih zaključaka ustade provincijalno vijeće, te se sastade s članovima raspuštenog narodnog odbora u skupštinu (13. jul.).

Glavnu riječ u toj skupštini vodio je muftija (visoki duhovni dostojanstvenik) Vehbi-eff. iz Taslidže (Plevlje), koji je istom bio stigao iz Novog Pazara u Sarajevo. Muftija dokazivaše, da je po pravilima kurana svaki vjernik za spas duše svoje dužan oprijeti se neprijatelju, te bez obzira na svoje imanje pohrlići na bojno polje. Onim muslimanima, koji se usprotive tome mišljenju, valja kuće orobiti i popaliti, a njih same prognati. Niko — produlji muftija — ne smije računati s mogućnošću, da će izvojštiti pobjedu ili biti poražen: svakome neka lebdi pred očima, da smrt od neprijateljske ruke donosi raj, da je ona mučeništvo pretrpljeno za vjeru. Ako se — završi Vehbi-eff. — pravovjerni budu držali toga, onda će austro-ugarske čete lako biti suzbijene.

Taj govor oduševi i onoga, koji nikada nije ni mislio na kakav otpor, te većina sakupljenih izjavi, da su odmah spremni pozvati zemlju na oružje.

Skupštini prisustvovaše i novi vojnički zapovjednik Hafiz-paša,¹⁾ koji hladno slušaše muftine strastvene ri-

¹⁾ Za nj kaže Fra G. Martić (Zapamćenja str. 87), da je s „ustašama šurovao“, a Koetschet (Aus Bosn. letzt. Türk. S. 84), da je bio prolivan tome, da se Bosna preda na miran način Austro-Ugarskoj.

ječi, te kad muftija svrši, ustade paša, da pobije njegovo mišljenje. Prije svega razлагаše, da skupština ima krive pjmove o disciplini austro-ugarskih četa i o njihovom vladanju prema mirnom stanovništvu. Nadalje reče, da je on dobio zapovjed, da pusti da se okupacija provede u miru, a samo onda, ako se 2 susjedne države ne sporazume u potanjim pitanjima, da se četama opre. Ako se dakle — zaključi paša — narod lati oružja, to čini na svoju štetu i propast, jer će se vojska na strani držati i vršiti zapovijedi ratnog ministarstva.

Usprkos tim opomenama i riječima iskusnog vojskovođe, koji je dobro poznavao odnose, ostade skupština pri svom zaključku, da se u Carigrad brzjaví, da će se sva Bosna dići protiv tugnih četa, a ujedno da se brzjavno opremi na njemačkog državnog kancelara Bismarcka protest protiv zaključka berlinskog konгресa!

Za tu se ideju oduševi i jedan dio vojske.

Stanje turske vojske u Bosni i Hercegovini bilo je u to dobu jadno: odijelo vrlo loše, hrana slaba (samo u većim mjestima nešto bolja), disciplina skoro nikakva, a tegleće marve za municiju i drugih potrepština za vojsku bilo je premalo. U zemlji je bilo svega 25.000 momaka, a od tih bi se jedva 7.000 našlo brzo na okupu. Ali uza sve to bijaše u muslimanskog elementa vojničkog duha, jer kad se radi o ratu, ne razmišlja musliman hladno o dalekim pošljedicama svog djelovanja.

Megjutim je Austro-Ugarska jedan dio svoje vojske mobilizovala.

Vrijeme od 15. do kraja julija ispunjeno je neprestanim agitacijama i u Bosni i u Hercegovini. Narodni odbor u Sarajevu vršio je i nadalje svoju funkciju, premda je već bio dokinut. Svoju vlast povećavaše sve to više i prisvoji sebi najposlijе svu moć turske vlade: jedan dio odbora morao se je brinuti za novac, a drugi za sposobne ljude (od 15.—70. god.), da se uzmogne uspješno boriti s austro-ugarskim četama.

Napokon donese vladin organ »Bosna« (20. jul.) prvi put vijest, da će austro-ugarska vojska zaposjeti Bosnu i Her-

Inače je taj paša bio čovjek dobro iškolovan (u Francuskoj), čestit vojnički dostojanstvenik, strog u vršenju vjerskih propisa, ali i posve liberalnih nazora u javnom životu.

cegovinu. To potvrдиše i carigradski listovi. Na to Hadži-Lojo već sutradan (21. jul.) razvi u Begovoј džamiji zastavu bašibozukâ, da odbija napadaje na megju.

Tri dana iza toga se dozna, da c. i kr. čete prave mostove kod Broda, te namjeravaju doskora prelaziti u Bosnu. Narodni odbor zatraži razjašnjenje od porte, guverner upita Carigrad, a za odgovor dobi: nek nastoji narod umiriti, dok se ne svrše pregovori s Austro-Ugarskom. Pregovori se sve to više zatezalu, a novine, koje nabraženiji svijet u Bosni i Hercegovini sada upravo gutaše, stizahu u Sarajevo samo dva puta na tјedan.

Napokon stiže austro-ugarskom generalnom konzulatu u Sarajevu proklamacija na bosansko-hercegovački narod, koji donese natporučnik (u pričuvu) Mušicki, prebučen u odijelo vinotršca (u noći od 25./26. jula).

Dogadjaji pošljednjih dana prouzročiše u Sarajevu ponovno »revoluciju« (27. jul.) Svjetina sa 650 privrženika bosanskog mizam-batalijuna (redovitih četa) navali na vladinu zgradu, u kojoj bijahu: valija, vojnički zapovjednik, svi osmanlijski činovnici i mnogi velikaši. Hafiz-paša, opkoljen činovništвom i odanom četom od 100 konjanika, progje kroz stražnja vrata gradske vojarne u Tereziju ulicu, a odatle kroz gradske četvrti Koševo i Bjelave, te stiže zorom do Višegradske kapije (pod gradskom tvrgjom). Tu htjede da zaposjedne tvrgu i druge važnije točke: ali čete sjedinivši se sa svjetinom ostaviše ga na cijelilu. Paša poče sada skupa s valijom bježati: nu kod Hana na Hreši (na putu između Sarajeva i Mokrog) bi uhvaćen i s ostalim zarobljenicima otpremljen u Begovu džamiju.

Megjutim revolucionarci uloviše i otvoriše mnogo sanduka patrona, što su stigli iz Sjenice u Sarajevo; zatim potrgaše sve brzjavne žice, te tako izolovaše Sarajevo od pokrajine.

U toj gragjanskoj borbi zaglavi 6 momaka, a mnogi biše ranjeni.

Kad se je već sve bilo stišalo, pođnesoše Masharpaša i njegov zamjenik Konstant-paša ostavku. Zatim zamoli valija austro-ugarskog generalnog konzula, da pospješi zaposjednuće Sarajeva.

U to bi Hafiz-paša oslobođen, a uspostavljen narodni odbor (29. jul.), koji vijećaše u Morića hanu (kod Begove džamije). Taj novi narodni odbor sačinjavahu muslimani

zdržani s nekolicinom pravoslavnih trgovaca, koji iz nužde pristajahu uz njih kao J. Bakrač-Vasiljević, R. Hadži-Čuković, braća D. i Gl. Jeftanović, Petrakija i dr.

Isti dan sastavi narodni odbor novu vladu: Hafiz-pašu imenova poglavicom uprave, pošto Mashar-paša sutradan — uz velike poruge svjetine — morade ostaviti Sarajevo; Smail-bega Taslidžaka imenova vojničkim zapovjednikom, a šeha Jamakovića muftijom.

Na taj narodni odbor najviše uticaše Hadži-Lojo, koji dobivši od Petrakije zlatom vezeni čurak (krznom postavljenu kabanicu) sve u Sarajevu teroriziraše.

Odbor uze u svoje ruke sve brzjavne linije, prisili Arnaute, Osmanlije, razne bjegunce i napokon otomanske činovnike, da se spreme na rat, a jevrejima nametnu ratnu kontribuciju od 1 mil. groša (oko 160.000 kruna).

Dogadjaji u Sarajevu nagjoše odziva i u ostalim mjestima zemlje: u Trebinju, Mostaru, Livnu i drugim varošima bijahu velikaši isprva privolili na okupaciju ovih zemalja. Ali kada se začu za revoluciju sarajevsku i za poraz otomanske vlade, nastade preokret u narodu. Vijest o nemirima u glavnome gradu uzruja muslimane u Mostaru: 5 hercegovačkih batalijuna razigje se (29. jul.), a iz Sarajeva i Travnika stizahu oružani buntovnici, da organizuju ustank. U Livnu opet zakluči skupština velikašâ, da će oružjem spriječiti okupaciju. Jedino se slabo odazva tome Posavina (naročito Tuzla), a ovaj put i Travnik.

Sve to, kao i turske vojničke pripreme u Novom Pazaru i Albaniji, pospješi ulazak c. i kr. četa u Bosnu i Hercegovinu.

B) Okupacija Bosne i Hercegovine

(od 29. jul. do 20. okt. 1878.)

I. Pripreme za ulaz četâ.

1. Proučavanje terena, komunikacijâ i turske vojske.

Držanje bos.-herc. pučanstva prema okupaciji.

Prije nego što će otpočeti čete ulaziti u zemlju, valjalo im je bar donekle upoznati Bosnu i Hercegovinu u to doba; naročito je to bilo potrebno časnicima. U tu svrhu bilo ih je već opremljeno nekoliko, vještih hrvatskom jeziku, koji su »incognito« upoznali prilike prije okupacije. Te-

renske odnošaje proučili su još točnije nego li Roskiewicz, Sterneck i Thoemmel, koji su sastavili prvu kartu ovih zemalja na temelju svojih putovanja za Osman-pašine vlade (str. 5., prim. 2.), što su ih i opisali.¹⁾

Najviše truda uložili su časnici u što savjesnije i točnije proučavanje komunikacijâ i turske vojske.

1. Komunikacije bijahu u vrlo lošem stanju. Još najbolje ceste (svega 900 km.) bile su od Broda preko Vranduka i Busovače u Sarajevo i »Stambulska poštanska cesta« Sarajevo—Višegrad—Sjenica—Novi Pazar—Mitrovica, a i te nijesu na mnogim mjestima valjale, jer su vodile skoro zračnom linijom onih mjestaca, koja su spajale, te su gragnjene bez obzira na terenske zapreke s usponima i slazovima do 30%, uz i niz brdo; sve ostale bijahu posve zapuštene kao i jedina zeljeznička pruga Doberlin—Banja Luča. Stoga je pošta išla jedino na konju. Brzojavnom žicom bilo je spojeno Sarajevo s Čarigradom, a preko Mostara s Metkovićima i svim značnijim mjestima u zemlji.

2. Gradovi su imali čisto orijentalni karakter: ulice im uske, krive, rgjavo popločane, a groblja je bilo svuda usred varoši.

3. Vojničkih utvrda bilo je silesija, ali većinom starih i zapuštenih. Ipak su mnogo vrijedile zbog svoga položaja kao n. pr. Zvornik, Klobuk i t. d. Uz među srpsku i crnogorsku bilo je i utvrda novijeg sistema.

Čudnovate su utvrde bile »kule« i »karaule«. Sagragnjene većinom od kamena, a po gdjegdje i od drveta, zaposjednute od nekolicine »zaptija«, služile su u mirno doba putnicima za obranu od lupežâ i razbojnikâ, a u ratno za očuvanje komunikacija. Prizemlje, uregjeno poput štale, upotrebljavalo se je za čuvanje municije, a prvi kat za stapanje i obranu (hodnik poput balkona). Kule su većinom okrugli tornjevi za municiju, ali bez hodnika za obranu. U karaulama je bilo smješteno 10—20, a u većim kulama 60—80 ljudi.

4. Vojsku su sačinjavale u Bosni i Hercegovini muslimanske čete, te je bilo pri kraju jun. 1878. oko 40.000 momaka i to: 41 batalijun pješaka, nekoliko stotina okonjenih zaptija i 77 topova.

¹⁾ Roskiewicz, Studien über Bosn. und die Herceg. (Leipzig 1868.).
Sterneck, Geogr. Verhältnisse, Kommunikationen und das Reisen in Bosnien, Herceg. und Montenegro (Wien 1877.).

Thoemmel, Beschreibung des Vilayets Bosn. und Herceg. (Wien 1867.).

U Bosni je bilo :	U Hercegovini je bilo :
5 batal. nizama (redovnih četa)	3 batal. nizama
$13\frac{1}{2}$ " redifa (pričuv. četa)	$3\frac{1}{2}$ " redifa
$8\frac{1}{2}$ " mustahfiza (domobranaca)	$7\frac{1}{2}$ " mustahfiza
<hr/> 27 batal.	14 batal.

30 batal. bilo je sastavljeno od domaćeg elementa, 6 od azijatskog, a 5 od arnautskog. Svaki nizamski batal. sastojao se je od 600—800, redifski od 1100—1.000, a mustahf. od 1400—1800 momaka u Bosni, a u Hercegovini manje. Najviše su se cijenili Arnauti.

Vojska je bila oboružana većinom puškama Henry-Martini sistema. Topovi bijahu Kruppova sistema. Organizovana povoza nije nikako ni bilo, već se je u potrebi uzimala u tu svrhu raja. Opskrba vojske nije bila redovita; dogagjalo se je često, da su vojnici ostali bez ikakve hrane i plaće, pa su se za to morali sami brinuti. Ali uza sve to bijaše turski vojnik od navade poslušan, pobožan, zadowoljan i ustrajan u podnašanju oskudice i napora, a upravo to ga je učinilo hrabrim. Vojnička obvezatnost bila je općenita samo za muslimane. Druge su konfesije bile isključene od vojničke službe, ali su morale plaćati vojničku pristojbu. Muslimani su služili u nizamu 6, u redifu 6, a u mustahf. 8 godina Bašibozući, spahiye i Čerkezi bijahu dobrovoljci.

Tursko topništvo se približavaše evropskim četama, ali zaostajaše u manevriranju za njima.

Vrhovni zapovjednik vojske bijaše paša, a najviši predstavnik političke oblasti vali-paša ili kraće valija (generalni guverner, poglavac zemaljske uprave). Uza nj stajahu vladini funkcionari i nekakvo upravno vijeće.

Politički bijaše zemlja razdijeljena u okružja, kotare i nahiye (općine), kojima upravljuju »mutesarifi«, »kajmekami« i »mudiri«.

Stanovništvo je pošljednjih godina osmanlijske uprave bilo vrlo osiromašilo. Pa baš se to siromašno gradsko i seosko muslimansko pučanstvo strogo konzervativne čudi spremase najviše na otpor. Njemu se pridružiše svakovrsni zločinci, što ih narodni odbor ispusti iz zatvora 29. julija.)

Od kršćana bijahu katolici bez iznimke za, a pravoslavni većinom protiv okupacije ovih zemalja. Jedan dio uglednijih i naobraženijih muslimana se bijaše odlučio držati pasivno.

¹⁾ Koetschet, Aus Bosniens letzter Türkenzeit S. 92.

2. Mobilizovanje vojske i naimenovanje vojskovogja za provagjanje okupacije.

U tako neprohodnim, gorovitim zemljama, kao što su Bosna i Hercegovina, ne moguće Austro-Ugarska odmah razviti velike sile, jer bi je bilo teško i voditi i hraniti. S toga se je za sada mobilizovalo svega nešto preko 82.000 momaka, a od tih bijaše 9.000 određeno za čuvanje dalmatinske medje i za posade u Dalmaciji.

U Hrvatskoj i Slavoniji biše pojačane čete 36. divizije, koje stajahu u službi garnizona i korduna.

Njegovo Veličanstvo car i kralj imenova vojničkog zapovjednika u Pragu fzm. Josipa baruna Filipovića vrhovnim zapovjednikom okupacijonog (13.) zbora, naredivši mu da povede vojsku u Bosnu, a dodijeli mu fml. Stevana baruna Jovanovića, da ravna 18. pješačkom divizijom pri okupaciji Hercegovine.

Obojica slavnih vojskovogja naše su gore list.

Fzm. Filipović, c. i kr. tajni savjetnik, poznavajuće dobro jugo-slavenske prilike, te bijaše energičan i uvigavan, napokon inteligentan i znanstveno vrlo naobražen general. On se ubraja među one vojskovogje, koji se odlikovahu vojničkim vrlinama, te se postepeno penjahu od časti do časti, dok ne postigoše u vojsci najviši stupanj, a u državi vrlo uplivani položaj.

Rodio se je u Gospicu 28. aprila 1819.. umro 6. avg. 1889. u Pragu. Otac mu je bio graničarski časnik od starobosanskog kršćanskog plemstva,¹⁾ te je poslao svog 15-godišnjeg sina u redove svoje pukovnije, u kojoj dotjera mladić do kadeta. Dvije godine iza toga poslaše ga u pionirsku zbornu školu u Tuln, te postade poručnik u dobi od 20 godina.

Izmegju godine 1840. i 1847. bi promaknut na čast natporučnika, i onda satnika.

God. 1848. upozna ga hrvatski ban Jelačić, koji mu dade prilike, da dokaže svoju vojničku sposobnost u borbi protiv Magjara. Kod zauzeća Beča (31. okt. 1848.) bi Filipović ranjen, a zatim se odlikova u bojevima kod Schwechata, Parenforfa, Altenburga i Moora, te bi unaprijegjen na majora.

Godine 1849. borio se je u boju kod Tétény-a, u bitkama kod Kápolne, Isaszega, Hegyesa i dr., te je odlikovan krstom za zasluge i viteškim krstom Leopoldova reda.

¹⁾ Tomičić Ivan, Rod Filipovića u „Prosvjeti“ od god. 1899. br. 10.

Godine 1851. postade potpukovnik i generalni adjutanat bana Jelačića. 1. januara 1853. bi promaknut na pukovnika i zapovjednika 5. graničarske pješačke pukovnije.

God. 1859. bijaše već general i zapovjednik jedne brigade 8. zbora, koja se je istakla kod Torre di Beretti i Solferina. Poradi toga bi odlikovan redom željezne krune II. razreda i barunskim naslovom.

U prvoj pentadi šezdesetih godina fungiraše i na političkom polju kao carski povjerenik srpskog narodnog kongresa u Novom Sadu i kao predsjednik sinode pravosl. metropolita, te bi odlikovan viteškim redom sv. Stjepana.

Za prusko-austrijskog rata istaknu se u bici kod Kraljičina Graca (Königgrätz) i u bojevima kod Kukusa i Požuna, te postade podmaršal (fml.).

Poslije toga bijaše više godina divizionar u Beču i Innsbrucku.

God. 1874. postade fzm., bijaše kratko vrijeme u Brnu, a odatle bi premješten u Prag kao vojnički zapovjednik za Česku.

Tu ga stiže poziv, da preuzme zapovjedništvo nad 13. zborom i da zaposjedne Bosnu i Hercegovinu.

Podmaršal Stevan barun Jovanović potiče takogjer od časničke porodice iz nekadane hrvatske vojničke Krajine.

Rogjen je u Pazarištu (kotar Otočac) 5. januara, 1828 umro u Zadru 8. decembra 1885. Vojničku naobrazbu stekao je u Gracu, te je god. 1845. postao kadet, a dođuće godine poručnik.

Učestvovao je god. 1848. i 1849. u ratu s Italijom, te je u maju 1849. kao natporučnik bio dodijeljen generalnom stožeru.

God. 1851. bi premješten u Beč, a u januaru 1852. promaknut na čast satnika.

Već u toj mladi dobi (nije mu bilo ni punih 25 godina) odaslan je u vojničko-diplomskoj misiji u Kotor, zatim u glavni stan Omer-paše (u Spužu) i crnogorskog kneza Danila.

Poslije toga zauzimao je važan položaj kod generalnog zapovjedništva u Zadru, a zatim bi premješten u Galiciju (god. 1856.).

Od god. 1856.—1858. boravljaše što u Galiciji, što u Hrvatskoj, Dalmaciji i najposlije kod mapiranja u Ugarskoj, a ljeti 1858. bi imenovan austro-ugarskim zastupnikom u

internacionalnom povjerenstu za uregjenje tursko-crnogorskih megja.

Za rata god. 1859. bio je Jovanović kao generalni stožerni časnik uz brigadira Rodića u južnoj Dalmaciji. Za zasluge, što ih je stekao kao šef generalnog stožera u Boci Kotorskoj, dobi red željezne krune III. razreda.

U jul. 1859. bi unaprijegjen na majora kod generalnog zapovjedništva u Zadru, a onda imenovan predsjednikom povjerenstva za uregjenje megja.

Neko vrijeme iza toga bijaše krilni adjutanat hrvatskog bana fml. baruna Šokčevića, a u proljeće 1861. dobi nalog, da zastupa Austro-Ugarsku u internacionalnom povjerenstvu u Mostaru. Još iste godine bi imenovan potpukovnikom. Ujedno mu bi povjerena uprava generalnog konzulata u Bosni. Preko $3\frac{1}{2}$ godine vodio je i razvijanje Bosne i Hrvatske.

Pri kraju god. 1865. bi imenovan pukovnikom, te se u tome činu odlikova za talijanskog rata god. 1866. On stajaše s 3 batal. svoje pukovnije kod Mantove, kad mu stiže zapovijed (24. jun.), da udari na selo Portinarolo. Tom zgodom bi ranjen u lijevu ruku, a za zasluge dobi vojnički krst.

Za ustanka u Boci Kotorskoj god. 1869. bi opet ranjen (u jednom klancu). Za zasluge dobi viteški krst Leo-poldova reda, a kad ozdravi, bi imenovan brigadirom u južnoj Dalmaciji (u maju 1870.). Ujedno mu bi povjerena neomedjena vlast nad kotarom kotorskim. To trajaše do jeseni 1870., pošto se tada ukide iznimno stanje u tome kotaru.

Slijedeće godine (1871.) promaknut na generala ostade Jovanović i nadalje brigadir u Dubrovniku. A kad je kralj putovao Dalmacijom (u proljeću 1875.), podijeli mu naslov barunski.

U jesen 1876. postade Jovanović podmaršal, a u jun. 1877. preuze napokon zapovjedništvo 18. pješačke divizije u Splitu, s kojom će stupiti na hercegovačko tlo (31. jul. i 1. avg. 1878.).

3. Porazdjelenje vojske. Proklamacija narodu. Upute četama.

Sve potrebite pripreme za prelaz četâ preko Save kao i mobilizovanje bi vrlo brzo obavljeno. Još u prvoj polovici lipnja bijahu odredjene čete prispjele u Hrvatsku i Slavoniju, a 21. tog mjeseca stiže i vrhovni zapovjednik Filipović u Brod.

S razloga vojničkih i političkih bilo je veoma nužno, da se zaposjednu po mogućnosti u isto doba oveće česti zemlje i što brže prodre do Sarajeva i Mostara. Stoga porazdijeli Filipović 13. zbor u više hrpa: a) zborno zapovjedništvo stajaše u Brodu, a VI. pješačku diviziju razmjesti po okolnim selima između Broda, Oriovca, Nove Gradiške, Vinkovaca i Garčina; b) VII. pješačka divizija bijaše u Staroj Gradiški, zatim između Nove Gradiške i Okučana, te oko Kostajnice i Dvora; c) XX. pješačka divizija u Šamcu, te između Vinkovaca i Gjakova, oko Strživojne i Mikanovaca; d) XVIII. pješačka divizija oko Vrgorca, Dragaljana, Imotskog, Hana Posušja i jedan dio u dolini Neretve; e) napokon ratni brodovi u Jadranskom moru.

Svrha okupacije, a i glavna želja zbornog zapovjedništva bila je, da se uvedu normalni odnosi u zemlji u smislu pravoga humaniteta i prave civilizacije. Valjalo je raji pomoći, da dogje do čovječna položaja, a pri tome se nije smjelo škoditi ni religiji, ni običajima, ni moralu islamskog elemenata.

U početku se je činilo, da će sve svršiti mirnim putem. Čete će doista sprva napredovati bez ikakve zaprijeke u nutarnjost Bosne i Hercegovine. Na 25. jul. dogje dapače izaslanstvo begova iz Dervente u Brod, te se svečano predade Austro-Ugarskoj.

Ali se kasnije pokaza, da sav narod tako ne misli, već da će se svom silom oprijeti. Filipović je to predvigao, te je bio oprezan i uvijek budan, ne vjerujući riječima nekolicine. S toga je još isti dan poslao na konzulat u Sarajevu turski i hrvatski napisanu proklamaciju na bosansko-hercegovački narod (str. 37.), da mu objasni svrhu okupacije. Proklamaciju dobije i zapovjednici četâ, da je porazdijele među narod.

U toj proklamaciji javlja Filipović narodu, da ćete dolaze u Bosnu i Hercegovinu ne kao dušmani, već kao prijatelji naroda, da poprave u zemlji, što su vremena i posljednji gragjanski rat od nje učinili; one dakle da ne nose sa sobom rata, već mir. Nadalje veli, da su evropske države u svome vijeću zaključile, da Austro-Ugarska uspostavi u toj zemlji red i mir, a da je sultan na to privolio, da tu zemlju povjeri svom moćnom prijatelju, caru i kralju Franji Josipu I. Oružje c. i kr. vojske da će svakoga štititi, a nikoga da ne će tlačiti; da će odsele svako imati jednakopravo pred zakonom, da će se braniti svačiji život, vjera i

imanje; da će se narodu ostaviti običaji i zakoni, dok ne budu drugi izdani; napokon da će se zemaljski dohoci upotrebiti jedino za potrebe zemlje, a da se zaostali porez od pošljednjih godina neće utjerivati. Pri svršetku pozivlje narod, da se preda zaštiti Austro-Ugarske.

Zatim dade Filipović potanje na putke pojedinim zapovjednicima kolona (generalima i stožernim časnicima) razloživši im zadaću i način, kako da je izvedu: da izbjegavaju po mogućnosti svaki sukob, te da istom ondje započnu razoružavanje, gdje se pokaže opasan nemir; da puste na miru sve vjere u vršenju njihovih religioznih dužnosti i u njihovim običajima, te da ne stupe u džamije i hareme; izgredima poreznog činovništva i zakupnika nek stanu na put. Interese narodne da valja čuvati u svakom obziru, a u slučaju potrebe priskočiti zemlji i novčanom pripomoći. Megjutim da ćete uvijek stoe na oprezu, pa ako im se narod i pokaže susretljiv.

Poslje toga izdade vojnicima »zbornu zapovijed«, kojom nastojaše s jedne strane da ih oduševi za rat, a s druge im davaše iste naputke kao i časnicima.

Premda su sve pripreme za prelaz preko megja bile već 27. julija gotove, moralo se je čekati, jer je porta stvar zavlačila. Istom kad su se napokon svršili pregovori izmegju Austro-Ugarske i Turske, dobi Filipović iz Beča nalog (28. jul.), da započne prelaz sutradan.

II. Prelaz četâ.

Filipović odredi, da se megja pregje na 6 mjesta: kod Broda, Gradiške Kostajnice, Šamca, Vrgorca i Imotskog.

1. Prelaz kod Broda.

Pri prelazu kod Broda sastojao se glavna kolona od $20\frac{3}{4}$ batal., 6 satnija, 8 švadrona, 8 baterija i 8 zbornih mosnih ekvipaža, dakle svega 18.000 momaka, 900 konja i 48 topova.

Iako se pri prelazu nije očekivao nikakav otpor, valjalo je biti na oprezu, dok tehničke čete na brzu ruku dovrše sve što je bilo potrebito za prelaz.

Sutradan (29. jul.) bio je veći dio četa izmegju 6 i 9 sati izjutra prevezen preko Save. Ratni most na Savi bio je podignut oko $9\frac{1}{4}$ s., te je odmah i ostatak četa prešao na drugu obalu. U Bos. Brodu zauze pukovnik Polz brzjavni ured i razoruža tursku posadu od 45 momaka redifa. Na to

bi odasljana konjanička ophogja cestom prema Derventi. Ona dobi nalog, da razvidi teren i da se zaustavi kod hana Lužana.

U Brodu bi međutim izvješena carska zastava na turskom teritoriju. Odmah se na to pojavi otomanski časnik u čamcu, te prevezavši se preko Save donese Filipoviću zapečaćeno pismo, koje sadržavaše protest protiv ulaza četa u zemlju. Filipović ni ne uze tog pisma u ruke, već se pozva na zaključak berlinskog kongresa, što ga je porta odobrila. Još upozori na proklamaciju, koja je već bila dostavljena oblastima i narodu u Bos. Brodu, a bila pribijena i na vladinoj zgradici.

Uzazom četa u Bos. Brod pregje i upravna vlast u ruke austro-ugarskog vojničkog zapovjednika, a mnogi činovnici i časnici osmanlijske vlade privoliše, da i nadalje ostanu u svojoj dotadašnjoj službi pokoravajući se naredbama dotičnog vojničkog zapovjednika.

2. Prelaz kod Gradiške. Zaposjednuće Banje Luke.

Isti dan (29. jul.) pregje VII. divizija pod vodstvom fml. vojvode od Württemberga preko Save, te zaposjede grad i tvrgju Bos. Gradišku. Turska posada ostavila je većinom još dan prije toga tvrgju; samo je još nekoliko vojnika bilo zaostalo, a i ti se sada šutke povukloše prema Banjoj Luci. Stanovnici izraziše prisjelim četama svoje tople simpatije.

Sutradan nastavi divizija svoj hod prema Banjoj Luci; ali poradi velike kiše morade se zaustaviti kod Maglaja na Vrbasu (kod Rudolfstala).

U veče tog dana posla Württemberg jedan odjel pješaka u Klašnici, da za vremena razvidi daljni put u Banju Luku.

Zorom 31. jul. posla za pješacima 2 švadrona kopljanički, koje se osvjedočiše da u gradu vlada potpun mir, pošto se je 600 ustaša razbjeglo po gorama, čim su dočuli, da se čete približuju. I tako moguće gm. nadvojvoda Ivan Salvator sa svojom prednjom brigadom oko podne ući u Banju Luku bez otpora, primiti poklonstveno izaslanshtvo najuglednijih begova i odmah zaposjeti tvrgju, koju je malo prije toga ostavila turska posada od 300 ljudi. U mjestu uredovahu otomanske oblasti do zadnjeg časa.

Sutradan (1. avg.) popravljaču tehničke čete put prema Sitnici, dok se ostala vojska odmaraše u Banjoj Luci,

3. Prelaz kod Kostajnice. Zaposjednuće Novog i Prijedora.

Isti dan, kad su čete prešle preko Save, predje i 46. pješačka pukovnija Unu (29. jul.) preko uske stare čuprije, što su je popravili opkopnici, te zauze bez otpora sve važnije točke u Bos. Kostajnici, premda turska oblast predade svoj pismeni protest protiv prekoračenja međe. Turski vojnici biše razoružani, te im bi dozvoljeno, da u mjestu ostanu ili da budu otpremljeni u domovinu.

Po tom nastavi pukovnija hod prema Novom. Ali već kod Dvora biše predstraže zbog porušenog mosta dugo zaustavljene. Ušljed toga izgubiše mnogo vremena i morađoše prenoći blizu Doberlina.

Tek sutradan (30. jul.) moguće se ići dalje. Pod veče tog dana stiže pukovnija u Novi, a 31. jul. zaposjede ga bez zapreke.

Ostavivši tude malu posadu krenu kolona još isti dan u Prijedor. Ne udarivši ni na kakav otpor zaposjede ga a sutradan (1. avg.) sjedini se s glavnom kolonom, koja je već dan prije toga bila zaposjela Banju Luku.

4. Prelaz kod Šamca.

XX. divizija prevezla se je takogjer 29. jul. — preko Save u Bos. Šamac, koji je odmah zaposjela bez ikakve zapreke.

I tako moguće zborni zapovjednik još istu večer (29. jul.) ratnom ministarstvu javiti, da su čete već prešle preko Save i Une u Bosnu. Na to vladar brzojavno čestita Filipoviću na uspjelom i brzo dovršenom prelazu.

5. Prekoračenje državne međe kod Vrgorca i Imotskog. Zaposjednuće Ljubuškog (2. avg.).

XVIII. divizija predje pod vodstvom fml. Jovanovića državnu među na 2 mesta: 31. jula kod Vrgorca, a 1. avg. kod Imotskog, i krenu na Ljubuški. Taj put, premda mnogo naporniji, odabrao je umni vojskovogja, kad je doznao, da su ustaše zakrčile sve ostale, najzgodnije prelaze: na cesti od Metkovića preko Gabele u Mostar bijahu se spremile na žestok otpor; kod Počitelja, po bregovima oko Bregave, te na stazi od Imotskog prema Mostaru, naročito po obroncima brda, bijahu postavile svoje baterije.

Ali im sve to bijaše uzaludno, pošto ih energični zapovjednik četā vješto obigje, te time učini svaku njihovu pripremu iluzornom.

No veče 2. avg. koncentrovaše se sve njegove čete kod Ljubuškog. Zaposjednuvši to mjesto bez proljevanja krvi zadobi Jovanović važno uporište za svoje danje operacije prema Mostaru.

III. Dogagjaji od ulaza četa do zauzeća Sarajeva.

(29. jul. do 19. avg.)

1. Put od Broda do Maglaja.

Glavna kolona nastavi svoj hod od Broda prema Derventi. Taj put iznosi $20\frac{1}{2}$ km; cesta bijaše tada 5·6—7·5 m široka, ali u vrlo lošem stanju osobito kod hana Lužana (uspon 52—61 mm po metru).

Čete stigoše izmedju 2 i $4\frac{1}{2}$ sata po podne u Derventu. Dotle im bijaše put vrlo naporan: 8—10 sati po žestokoj vrućini, a bez vode! Ušlijed toga poginu na putu 11 momaka od sunčanice.

Na veče oko 8 sati nadodje nevrijeme-prolom oblakâ potraja do 11 sati, a obnovi se oko 2 sata izjutra. S toga se mostovi na nekim potocima porušiše, te cesta Brod-Derventa bijaše u još gorem stanju.

O svemu tome izvjeti Filipović iz Dervente vojničku kabinetsku pisarnu u Beču. Ujedno opisa i stanje, u kojem se nalaze ostale divizije prema stiglim brzovavnim vijestima od njihovih zapovjednika. Za prvu brigadu VII. divizije javi, da je stigla bez ikakva otpora u Novi.

Pošto je nevrijeme i sutradan trajalo, te i brzovavnu žicu razorilo, a i sve ostale komunikacije uništilo, i tako svaki spoj prekinulo, naredi zapovjednik taj dan za svu VI. diviziju odmor. Za tog odmora uspostaviše tehničke čete na čitavoj pruzi red, a satnik generalnog stožera Milinković¹⁾ bi oposlan s jednom švadronom husarske pukovnije u dolinu Bosne, da razvidi teren i stanje komunikacija; da u većim mjestima priskrbi živeža za vojsku, napokon da porazdijeli proklamaciju kudgod progje, te tako pripravi narod na dolazak četa.

Zborno zapovjedništvo odluči sada, da zbog loših komunikacija čete nastave hod u omanjim odjelima uz dolinu Bosne, pošto i na cesti od Dervente do Kotorskog bijaše znatan uspon kod hana Marice, te smetaše daljnjem napredovanju.

¹⁾ Umro kao podmaršal u Beču god. 1903.

Još prije odlaska iz Dervente stigoše Filipoviću brzjavne vijesti od ostalih divizija, koje javljaju, da su zapo-sjele Banju Luku, Bos. Šamac i t. d. Tada se doču još i to, da je »narodni odbor« u Sarajevu protjerao austro-ugarskog konzula i prisilio Hafiz-pašu, da uzmakne.

Dne 2. avg. u $4\frac{1}{2}$ sata izjutra započe hod iz Dervente u Kotorsko ($22\frac{1}{2}$ km.). Cesta bijaše popriječno 5m široka, ali se pogdjegdje suzivaše na 2'8m, a raširivaše na $7\frac{1}{2}$ m. Često se uspinjaše 70—90mm, a kod hana M-a-riće 200—250mm po metru. Dan bijaše vedar, umjereno vruć.

U Kotorskom primiše Filipovića 2 muslimanska izaslanstva (1 iz Kotorskog, a drugo iz Tešnja), koja se bezuvjetno podvrgoše. O svemu posla zapovjednik brzjavno izvješće u Beč, a k tome dodade, da je prva brigada VII. divizije 31. jul. stigla u Prijedor, a XX. divizija 1. avg. krenula preko Gradačca (Grada) prema Gračanici.

Čete VI. divizije nastaviše 3. avg. u $1\frac{1}{2}$ sat popodne hod u Doboju ($16\frac{1}{2}$ km od Kotorskog). Put vodi uz dolinu rijeke Bosne, koja se izmjenično suzuje i raširuje.

2. Napadaj kod Maglaja (3. avg.).

Dne 1. avg. stiže satnik Milinković sa zapovjedništvom za razvigjanje u Doboju, a 2. avg. u Maglaj. U oba mjeseta, naročito u Maglaju primiše ih mjesne oblasti vrlo prijazno, i odmah se bez uvjeta pokoriše.

Sutradan odredi Milinković razvigjanje terena do Žepča, pošto je doznao, da se je tu organizovao ustank. Omanji odjel konjanika krenu rano (3. avg.) dolinom potoka Lješnice i prispje nakon 4 sata do mostića preko tog potoka. Dotle ih niko ne smetaše.

Nu jedva što su predstraže pod vodstvom natporučnika Decleva stigle pod Velju pl., započeše ustaše pučati s okolnih šumovitih brda s obe strane ceste. Predstraže na to odgovoriše, i tako se zametnu boj, koji bi potrajaо i dulje, da nije Milinković odredio povratak u Maglaj. A pošto ih i putem neprestano uznemirivaše ustaška puška, pohitiše, da što prije stignu do mjesta.

Ali kad se približiše tome mjestu, biše predstraže švadrone od Maglaja napadnute, što niko živ nije očekivao. Započe pučnjava pušaka s okolnih brda i iz samih kuća! U takovome položaju, zatvoreni sa svih strana, moradoše se vojnici ili baciti u očajnu borbu na život i smrt, ili pronaći način, kako da odatlen što prije umaknu.

Izbilja za najžešćeg kreševa prokrči konjanički satnik Paczona s Milinkovićem konjaničkoj četi put, te ih se nekolicina od potpune propasti spasi. Ali gubitak bijaše velik: do 45 husara bilo je što mrtvih, što zagubljenih, a od časnika dvojica poginuše.

Ustaša kod Maglaja bijaše kojih 500, koji su se svom silom na malu četu oborili.

Ovom zgodom kažu, da je izgubljena i ratna blagajna, u kojoj bijaše do 20.000 for. (40.000 K.).

3. Buna i pokolj u Mostaru. Boj kod Čitluka (4 avg.)

Pošljednji dogadjaji u Sarajevu nagjoše najboljeg odziva u Mostaru. Tu planu buna (31. jul.) žešće nego li u samome šeher-Sarajevu. Žestoka čud Hercegovaca nagje oduška u proljevanju krvi. Prvaci turske vlade: čestiti mu-tesarif Mustafa-Hulusi-paša i njegov zet Rifat-beg, kadija (sudac) Mehmed Said-eff. Ergri, muftija Hadži-Mustafa-eff. Karabeg, te potpukovnik i kajmekam Murad-beg biše umoren, a jedan ulema (naučenjak) postavljen na čelo vlade; samo zapovjednik garnizone Ali-paša umače nekako u tabor kod Gabele Grad bi zapaljen, oružje i municija razgrabljena iz vojarni i drugih vojničkih zgrada, pošto je polovica redovitih turskih četa pristala uz ustaše, a druga polovica pobjegla u Metkoviće. Ustašama se moradoše priključiti i kršćani. — Sve se je to dogodilo baš onaj dan, kad je Jovanović zauzeo Ljubuški.

Dočuvši Jovanović za krvoproljeće u Mostaru odluči što prije udariti na to mjesto. I ustaše, koji ga čekahu u dolini Neretve kod Počitelja i Kočerina (na brdu Gradac), pohitiše u političko središte Hercegovine. Kod sela Čitluk sukubiše se oni s predstražama brigade pukovnika Klimburga. Boj ne potraja dugo: 7. poljski lovački batalijun, 1 batal. 27. pješačke pukovnije i 1 gorska baterija raspršiše ustaške čete, koje se povukoše prema Mostaru.

Gubitak ne bijaše velik: samo 1 momak mrtav i 7 od 7. lovačkog batalijuna. Mnogo više izgubiše ustaše: nekoliko ih pade, a 33 momka, 1 zastava, 3 konja i preko 100 pušaka pade u ruke XVIII. diviziji, koja odmah nastavi svoj hod prema Mostaru.

4. Ustanak u Gračanici.

Predhodnica XX. divizije stiže 3. avg. u Gračanicu i upotrebi svu energiju, da uguši ustanak u tome mjestu.

Sutradan dogje i do očitog okršaja s ustašama, koji potraja gotovo 3 sata. Pri tome izgubiše ustaše nekoliko svojih ljudi: 13 ih bi ranjeno, nekoliko zarobljeno, a više ih pade mrtvih.

I od četa poginu 1 momak, a 1 časnik i 3 momka biše ranjena.

Ustanak se je razvio pod uticajem dogagjaja u Sarajevu, gdje je Hadži-Lojo organizovao najočajniji otpor. Proglasivši »serijat« jednim gragjanskim zakonom i objavivši da mu je islamski »šerif« u Meki dozvolio, da proklamira vjerski rat, išao je očevidno za tim, da obori sve postojeće uredbe u zemlji.

5. Boj kod sela Kosove (4 avg.).

Stigavši u Doboju (3. avg.) doznade Filipović za nesreću husarske švadronе kod Maglaja. Ražlučen s tog potajnog napadaja odluci još sutradan u više kolona povesti čete na Maglaj i oštro kazniti stanovnike tog mjesta. Prije polaska objavi četama, da se nad svakim mjestom, koje bude zaposjednuto, proglaši prijeku sud.

Odmah zatim krenu povorka ovim redom: desna po-bočnica po šumovitim ograncima Trebačkog brda (604 m), a lijevo stupaše jaka kolona, koja kod Doboja pregje na desnu obalu Bosne i nastavi svoj hod po stranama Paklenice pl. (636 m.); centrum pako s povozom ostavi u 10 sati prije podne tabor u Doboju, ali ne moguće brzo napredovati zbog lošeg puta.

U $4\frac{1}{2}$ sata udari desna kolona na ustašku četicu, i boj otpoče. Doskora stadoše ustaše pucati s brda sjeverno od sela Kosove i na predstraže prethodnice pod zapovjedništvom generala Müllera. Odmah se na to 2 batal. pričuvne pukovnije kralja belgijskog br. 27. rastaviše u 2 odjela i pohitiše uz te šumovite bregove. Pješačka pukovnija br. 38 i 2 batal. 52. pješač. pukovn. ostadoše u pričuvu; 27. lovački poljski batalijun i 1 batalijun 52. pješ. pukovn. nastojahu, da opkole lijevo krilo ustaša.

Boj bijaše sve to žešći, te ustaše bojeći se da im lijevo krilo ne bude opkoljeno, stadoše uzmicati i bježati prema Trebačkom brdu.

Desnom obalom Bosne vodio je potpukovnik bar. Pittel 2 batal. pješač. pukovn. baruna Maročića br. 7 s 2 gorska topa prema strmenitoj glavici Slukin kamen (358 m, pod Paklenicom). Naskoro se pojaviše na desnom

obronku ustaše, ali se malo zatim povukoše na vrh glavice, pošto vojnici na njih sipahu vatu iz 2 topa s lijeve obale rijeke Bosne. Pittel naredi, da se napere oboj poljska topa, ali ih ne upotrebri, jer ustaše ostaviše glavicu brda te isčeznuše u šumama Paklenice, čim se poče smrkavati.

Na veče se koncentrovaše sve čete u dolini Bosne kod Kosove. Gubitak bijaše razmjerno malen: 2 mrtva i 10 ranjenih (megju njima 1 časnik). Kod ustaša: 1 mrtav i 5 zarobljenih. U ovoj bici borilo se je do 1500 ustaša.

6. Boj u sedlu Rogolje kod Varcara (5. avg.).

Dne 2. avg. ostavi VII. divizija Banju Luku i pogje popravljenom cestom preko Sitnice prema Varcaru (Varcar-Vakufu). Prva dva dana hoda progjoše joj u miru. Ali se po kazivanju svih vjesnika moguće predvidjeti, da će još pred Varcarom udariti na žestok otpor, pošto su se iz Jezera, Jajca i Travnika sakupljale ustaše predvogjene jajačkim kadijom.

I zbilja izjutra (5. avg.) sukobi se čelo predstraže megju Sitnicom i Varcarom s ustašama, koje se bijahu postavile po strategički znamenitim brdima sedla Rogolje. Bilo ih je do 1000

Već u $8\frac{1}{2}$ sati prije podne navališe odjeli pukovnije nadvojvode Leopolda br. 53 i baruna Kuhna br. 17 pod zaštitom dviju gorskih baterija na ustaše, koje se već poslije 3 sata boja povukoše prema Jajcu izgubivši pri tome 100 ljudi i 2 zastave. Megju mrtvima bijaše ugledni beg Ruštan Begović iz Travnika. Najdulje se opirahu ustaše u Kulenovića kuli.

Gubitak c. i kr. četa bijaše: 12 mrtvih i 32 ranjena.

Na veče istog dana predade se Varcar bez otpora.

7. Boj kod Maglaja (5. avg.).

Već u 8 sati izjutra (5. avg.) ostavi glavna kolona po najvećoj kiši svoj tabor kod Kosove, da nastavi hod prema Maglaju.

Pobočnice se bijahu još zorno otputile svaka svojim pravcem i to poprilići onako, kako su se dan prije toga pomicale prema Kosovi.

Ustaše se pokazaše blizu sela Moševca, i stadoše pucati s lijeve obale Bosne predstražama u čelo. Ali ih ne bijaše mnogo na okupu, pa moradoše brzo uzmicati prema Maglaju.

U $4\frac{1}{2}$ sata po podne stigoše predstraže pred Maglaj. Još prije njih bijaše prispjela 7. pričuvna pješač. pukovnija (kao lijeva pobočnica) pod vodstvom potpukovnika Pittela. Ona je s nekoliko luitaca iz topova zastrašila ustaše, koje se bijahu utaborile na lijevoj obali Bosne, te ih natjerala u bijeg prema Žepču, a 47. pričuv. pješač. pukovnija (kao desna pobočnica) pod vodstvom pukovnika pl. Kinnarta malo da ih nije opkolila!

Boj potraja samo pô sata. Ustaše biše svladane i razbjegoše se kojekuda. Nekoliko ih (do 20 ljudi) bi natjerano u Bosnu, i tu se potopiše. Išlo bi se i dalje za njima u potjeru, da se nije već počeo mrak hvatati, a čete bile obnemogle.

Gubitak: 1 mrtav, 14 ranjenih i 1 momak zagubljen (od 7. i 47. pričuvne pješač. pukovnije skupa).

Ustaše izgubiše znatno više: mnoštvo ih ostade na bojnom polju što mrtvih, što ranjenih. Osim toga ostaviše za sobom mnogo oružja, municije, živeža i 2 zastave.

Maglaj bijaše opustio; osim nekoliko kršćanskih porodica nije bilo u gradu nikoga — sve bijaše pobjeglo, čim se je dočulo, da se Filipović sa svojim četama približuje mjestu.

Čim stiže Filipović u Maglaj, udari na stanovnike ratnu kontribuciju od 50.000 for. (100.000 K), da ih tako oštro kazni za onaj potajni napadaj. Ali im kasnije, kad se je našla ratna blagajna, oprosti tu osjetljivu kaznu.

Na putu od Doboja do Maglaja nagjeno je više hussara one nesretne 5. švadrone: mnogi su se spasili po šumama, ali bijahu već obnemogli, a silesija ih je bilo strašno nakaženih. S toga je svima oboružanim ustašama — do 20 ih na broju, većinom cigana — kod kojih je nagjeno stvari od poginulih vojnika, dosudio prijeki sud smrt.

Sutradan (6. avg.) dade vojskovogja četama odmor. Bilo je to nužno, pošto su vojnici oslabili od silnog napora, prenaćanja pod vedrim nebom i loših puteva, zbog kojih je i zakašnjivao dovoz hrane.

8. Zaposjednuće Mostara. Pojačanje okupacionih četa.

XVIII. divizija stiže 5. avg. popodne u Mostar, koji zaposjede brigada generala Teodorovića bez zapreke. Sutradan izigje pred Jovanovića gradska deputacija od sve tri konfesije, da mu se pokloni. U podne uvede vojskovogja dostojanstveno svoje čete u grad, a Mostarci im prire-

diše svečan doček. I tako bi ustanak ugušen neočekivanim brzinom vojničkih operacija.

Jovanović poče odmah uspostavljati u mjestu red: ustaše biše razoružane, ratni materijal im oduzet, a najveća briga posvećena poboljšanju komunikacijā i brzovavne sveze s Dalmacijom.

Pošto je ratno ministarstvo u Beču doznalo, da se bosansko-hercegovačko stanovništvo žestoko opire ulazu okupacionih četa, odluci ih pojačati divizijama: I., IV. i XXXVI. (svaka po 2 brigade i ostalim što je potrebno).

Posebnom carskom naredbom biše dalmatinski domobranci streljački batalijuni br. 79 i 80 podvrgnuti zapovjedniku okupacionih četa. Ujedno bi dozvoljeno, da se mogu upotrebiti i izvan zemaljskih megja.

9. Zauzeće Jajca (u boju od 7. avg.).

Iza predaje Varvara krenuše 2. i 3. brigada VII. divizije na Jajce (7. avg.). Prva brigada zaostala je za njima čitav dan hoda, jer su — krivnjom generala Sameca — pred njom išle opskrbne kolone, te istom u veče 6. avg. stigla tek do hana Kadine vođe.

Predstraže opaziše naskoro oveći odjel ustaša, baš kad zaposjedoše jedno brdo više Jezera. Malo zatim pokaza ih se još više. Oni se kretaju prema sjevernim čestima Lisine pl. očevidno s namjerom, da opkole lijcvo krilo VII. divizije i zauzmu varcarsku cestu. Odmah naredi zapovjednik nadvojvoda Ivan Salvator, da se 6 satnija 17. pješač. pukovn. baruna Kuna razvije u boj na onom dijelu Lisine pl., što leži sjeverno od ceste. Doskora im stiže pojačanje od 3 batalijuna pješač. pukovn. nadvojvode Leopolda br. 53. Oko $8\frac{1}{2}$ sati prije podne započe na čitavoj liniji žestok boj. Na ustaškoj strani bilo je i redovitih turskih vojnika sa 4 topa. Redifi su došli iz Sarajeva, te se priključili i onako jako travanjskoj garnizoni, a ova ustašama, koje pod vodstvom Hamdi-bega Teskeredžića, bega Kulenovića i Đabić-bega prisiliše i 500—600 kršćana, da se njihovoj vojsci pridruže. K tome pridogjoše i one ustaše, koje se bijahu razbjegle iza boja u sedlu Rogolje, te se kod Jajca skupi svega 4—5000 ljudi.¹⁾

¹⁾ Kapetan Jos. Beck, Banja Luka-Jajce, u djelu: Unsere Truppen in Bosnien und der Hercegovina 1878, IV. Bd., 1908, S. 49.

Zapovjednik VII. divizije vojvoda Württemberg posla svu pričuvu divizije na lijevo krilo, kad zapazi da ustaše neprestano napreduju.

Borba bivaše sve to žešća, naročito na desnom krilu i u centru, a trajaše popriliči do 1 sat popodne. Pri tome razviše čete veliku energiju, zapovjednik divizije bijaše odlučan i srčan, a i ustaše dokazaše neočekivanu ustrajnost. Ali sa topovima ne znadijalju baratati. Pri pucanju često vikahu i klicahu od veselja, misleći da izvrsno pogagaju: u istinu pak gagjahu jednom na telećake 53. pukovnije, koji odskakivalju u vis. Ta je pukovnija naime prije penjanja ostavila svoje telećale na jednoj planinskoj livadi, a ustaše misleći da tu leže pričuvnici, udarahu iz topova svom silom na njih!¹⁾

Istom oko 2 sata popodne pogje za rukom pukovniku Hostineku, zapovjedniku 53. pješač. pukov., te opkoli desno krilo ustaško i jurišem prisili na uzmicanje. Tom zgodom se odlikovaše Hrvati (Leopoldovci).

Polagano ostavljuju ustaše Lisinu pl., ali oko 5 sati popodne pokušaše još jednom svoju sreću — bez uspjeha. Tada se povuče napokon i centrum i lijevo krilo s Lisine.

S prva uzmicahu ustaše u nekom redu preko Karaule gore prema Travniku. Ali ih topovi i konjaništvo rasprši u sve strane, te trčahu bezobzirce, samo da iznesu živu glavu.

Još istog dana (7. avg.) na veče zaposjedoše čete kraljevski grad Jajce. Ali ostadoše mal' ne bez hrane, pošto poskidanih telećaka, u kojim je sve bilo, iše ne nagjoše! U toj nevolji spase ih 5.000 obroka turskog dvopeka, što ih nagjoše u Jajcu²⁾

Gubitak bijaše vrlo osjetljiv: 21 momak i 1 časnik mrtav, a 168 momaka i 6 časnika ranjeno. U ovome boju potrošila je 53. pukov. 65.004 patrone (40—41 po momku), a svaka je baterija pukla preko 200 puta.³⁾

Ustaše, kojih bijaše 5—6000, ostaviše iza sebe 70 mrtvih, 250 ranjenih, oko 300 zarobljenika, 5 topova, 2 zastave, te vrlo mnogo municije i živeža. Megju mrtvima bijaše beg Kulenović.

Zauzećem Jajca skršena je moć ustaša u ovome kraju, pa se VII. divizija moguće pouzdano nadati, da će bez ozbiljna otpora zaposjesti Travnik, te se naskoro sjediniti s glavnom kolonom u dolini Bosne.

¹⁾ Beck, Banja Luka-Jajce, 62—63.

²⁾ Beck, Banja Luka-Jajce, 92.

³⁾ Beck, Banja Luka-Jajce, 96. ..

10. Boj kod Žepča.

Dne 7. avg. ostavi glavna kolona Maglaj i pogje naprijed uz dolinu Bosne. Pošto se je velikom vjerojatnošću moglo očekivati, da će se kod Žepča ili u defilé-u potoka Lješnica sukobiti s ustašama, razredi Filipović čete ovako: desno krilo pod vodstvom pukovnika Kinnarita (47. pričuv. pješač. pukov. s 2 topa) poći će kroz sela Ljubatoviće Novi Šeher i Ponjevo i nastojaće, da se domogne Žepačkog brda nad mjestom istog imena; centruin će ići cestom, a lijevo će ga štititi kolona (7. pričuv. pješač. pukovnije) pod vodstvom potpukovnika Pittela, koja će se kretati preko sela Branikovca i brda Zimjana (335^m).

Već oko 9 sati prije podne udariše obe pobočnice na otpor. Ustaše se bijahu utaborile u pravcu Ponjevo-Zimnica (vrh). Boj otpoče odmah, a u podne se priključi i glavna kolona s 52. pješač. pukovn. i 27. poljskim lovačkim batal. na čelu.

Ustaše su vrlo dobro upotrebile konfiguraciju terena u svoje svrhe. Postavili su se u dvije skupine: prednja po Veljoj pl., s obe strane ceste po kojih 2000 ljudi i 6 topova, a glavna po Žepačkom brdu, s kojega imagjaše pregled i na prednju skupinu i na dolinu Bosne kod Žepča.

Približiti se tako zgodnim i jakim pozicijama bilo je veoma teško i to tim teže, što su obronci bili strmeniti i obrasli gustim šikarjem. Napokon prokrčiše put topovi, te već u 3 sata popodne mogaše 27. lovački batal. navaljivati na Velju pl.

Ona prednja skupina ustašâ morade doskora napustiti svoju poziciju na toj planini i sjediniti se s glavnom.

Sada se i sve 3 kolone četâ koncretrovaše te zajeničkim silama napadoše na ujedinjene ustaše na Žepačkom brdu. Oni hrabro i tvrdokorno odbijahu navalu, ali uza sve to biše suzbijeni i ostaviše bojno polje.

Njihov se centrum i lijevo krilo povukoše preko Žepča cestom prema Vranduku, a desno krilo morade pregaziti Bosnu, koja je tu plitka, i pobjeći u brda najbližih planina.

U ovome boju borahu se uz ustaše i dva redovita turska redif-batalijuna. Jednog od njih opkoliše 2 satnije 27. lovačkog batal. i prisiliše na predaju.

Pa i Maglajani, Žepčani i Zeničani, te svi muslimani južno od Doba bijahu se priključili ustaškim četama, tako da je ukupni broj protivnikâ iznosio više od 6000 ljudi.

Gubitak kod ustaša bio je velik: bezbrojno mnogo mrtvaca i ranjenika pokri bojno polje, a više od 200 pade u roblje.

Cete nijesu ovaj put mnogo izgubile: samo 5 mrtvih i 32 ranjena, a 1 momak je zagubljen.

Još istu večer bi zaposjednuto Žepče (7. avg.). Sutradan se odmarahu vojnici od silnog napora, a popravljuhu se ceste i mostovi, što ih je voda zadnjih dana porušila i pokvarila.

11. Napredovanje prema Vranduku.

Dne 9. avg. popodne naredi Filipović, da se 2 batal. 7. pričuv. pješač. pukovn., 1 batal. 52. pješač. pukovn. i gorska baterija prevezu kod Žepča na desnu obalu Bosne; odatlen nek odmah krenu dalje i uznastoje, da se još isti dan uspnu na brda povrh sela Gračanice i Nemile, a sutradan na brdo Vepar (1050 m.), jer da će tako najlakše moći prisiliti Vranduk na predaju.

Dne 10. avg. izjutra povede general Müller 9. i 27. lovački batal. 38. pješač. pukovnije s dvije gorske baterije preko Papratnice i Golubinja prema Bistrici. Odatlen preko Dogloda i Gradišća opkoli lijevo krilo ustašâ, koje moradoše napustiti od prirode vrlo dobro utvrđeni vrandučki klanac.

Glavna kolona, u kojoj stupahu zborni zapovjednik Filipović i zapovjednik divizije fml. Tegetthoff, sastoji se od 4 batal. i 3 baterije, a nad tim zapovijedaše pukovnik Polz. Ta kolona ostavi tabor kod Žepča 10. avg. u 9 sati prije podne i stupaše prema Vranduku.

Na putu je stigoše kršćani iz Vranduka, koji dolirliše pred Filipovića, da mu dojave o bijegu ustaških četa — iza boja kod Žepča — kroz vrandučki klanac prema Sarajevu. Ali se Filipović ne pouzda u tu vijest, već pusti, da čete napreduju u dotadanjem redu.

U podne naredi odmor kod hana Golubinje. Doskora stigoše ovamo dva turska stožerna časnika, koji zaželiše, da ih predvedu pred glavnog zapovjednika. Oni mu potvrdiše vijest vrandučkih kršćana o bijegu ustaških četa prema Busovači. Jedan od tih časnika, Halil Vehbi kazivaše, da ga je prisilio narodni odbor u Sarajevu, da preuzme zapovjedništvo nad ustaškim četama kod Žepča i da brani vrandučki klanac do zadnje kapi krví.

Izbilja oni su govorili istinu, pošto ni s koje strane ne stizahu vijesti o prisutnosti ustaša. S toga naredi Filipo

pović, da glavna kolona još isto popodne nastavi hod prema Vranduku, a pobočnice ili da potraže najkraći i najprikladniji put, kojim bi se spojile s glavnom, ili da joj se na rednog dana priključe kod Zenice.

Glavna kolona stiže još istu večer do Orahovice kod Vranduka, a jedna satnija 27. pričuv. pješač. pukovnije zauze vrandučku tvrgju.

Tako se bez prolijevanja krvi predade Vranduk i njegov strahoviti klanac, koji bi se mogao i s malom silom lako obraniti. Time je ujedno uklonjena najopasnija zapreka za daljne operacije prema Sarajevu.

12. Bojevi kod hana Pirkovca i Donje Tuzle (8., 9. i 10. avg.). Ustanak u Brčkom. Nazadovanje XX. divizije do Doboja i Šamca.

Ugušivši ustanak u Gračanici (2.—5. avg.) nastavi XX. divizija svoj hod prema Tuzli i Zvorniku. Ali uz najbolje nastojanje i uza silne napore ne moguće postići svog cilja. Nakon mnogih patnja stiže do hana Pirkovca (8. avg.). Tu udari na žestok otpor ustaša, koje se bijahu sakupile iz tuzlanskog kotara.

Ali uza sve to napredovahu čete i sutradan prema Tuzli. Zapadno od Tuzle sukobiše se s ustašama dvaput (9. i 10. avg.), ali im ne moguće odoliti.

Taj neuspjeh prisili zapovjednika divizije fml. grofa Szapáry-a na povratak prema Gračanici. Tu će očekivati pojačanje četâ i živeža, tu će dati izmučenim vojnicima odmora.

Nu stigavši u Gračanicu (12. avg.) biše čete odmah napadnute, te moradoše — iza teškog boja — uzmicati prema Doboju.

U sjevero-istočnoj Bosni širio se je sve to više ustanak, naročito u Brčkom, gdje ga je tamošnji kajmekam Mehmed-beg Čemerlić organizovao i neprestano snovao, kako bi zapriječio napredovanje 20. divizije. Obistinile su se vijesti, koje su kolale, da su se i redovne turske čete još 6. avg. priključile dvjema ustaškim kolonama iz Brčkog.

I u Šamcu se pojaviše nemiri, te se ušljed toga mrade na nekoliko dana obustaviti parobrodski promet s Račom. A kad se je 1. batal. 70. pješačke pukovnije morao

takogjer vraćati iz Gradačca u Šamac, bi u blizini tog mjeseta napadnut (15. avg.) od kojih 3.000 ustaša, koje napokon energično suzbi.

Ali još mnogo gore progje XX. divizija, kad stiže u Dobojsku. Dne 16. avg. navalili na nju ogromna množina ustaša s topovima. Uz velike gubitke očuva ona ipak svoj položaj kod Doboja: centrum braneći prelaz preko Bosne, jedno krilo stojeći kod Grapske, a drugo kod Lipca.

Ustaše se držahu obiju obala Spreče, te dopirahu preko Trebovac-planine do Sjenine (267 m, istočno od Kotorskog).

Tri dana iza spomenutog boja obnoviše ustaše navalu u još većoj mjeri, ali iza oduljeg boja biše suzbijene (19. avg.). Tom zgodom zadobi fml. Schmigoz lakih rana.

Čini se, da su ustaše pod vodstvom energičnog muftije plevljanskog, koji je sa sobom doveo preko 1.000 Aronauta iz sandžaka, namjeravale opkoliti XX. diviziju i sasvim uništiti, te tako zauzeti cestu, koja vodi dolinom Bosne u Sarajevo. Da su uspjele u tom svome naumu, prekinule bi 13. zboru svezu s monarhijom, a to bi bilo od nedoglednih posljedica.

13. Zaposjednuće Travnika (11. avg.).

Megjutim napredovaše VII. divizija. Ostaviš 53. pješačku pukovniju u Jajcu otputi se jugo-istočnim smjerom i stiže u Travnik (11. avg.).

U gradu ne bijaše oduševljenja za kakvo revolucionarno poduzeće, te se predade bez otpora. Izaslanstvo svih konfesija pokloni se vojvodi Würtembergu. Odmah biše odaslane predstraže prema Vitezu, da se spoje s glavom kolonom 13. zbora, koja je u to doba bila već u Zenici.

U to isto doba bi potpuno uspostavljena poštanska i brzopostavljena sveza s Banjom Lukom i Gradiškom.

14. Zaposjednuće Stôca. Napadaj kod Ravnice (13. avg.).

Isto tako napredovaše XVIII. divizija poslije zaposjednuća Mostara. Očistivši obližnja mjesta od buntovničkih četa nastojaše, da sačuva potpunu svezu s Dalmacijom.

Uz to pogje za rukom brigadiru Schludereru, te zaposjede znamenitu strategičnu točku — Stolac, i to nakon kratkog otpora redovne turske posade (11. avg.).

Sutradan bi eskortiran Ali-paša po 1 batal. 22. pješač. pukovn. do Kleka, a odatlem ga odvezoše 3 Lloydova broda skupa s njegovom četom od 5.000 ljudi u Prevezu (u juž. Albaniji).¹⁾

Ali se doskora situacija u Hercegovini promijeni. Dne 13. avg. pogje 8. satnija 32. pješač. pukovnije pod vodstvom satnika Medveda prema Ljubinju, te stiže bez zapreke do Ravnice (kojih 8 km. od Stôca).

Iznenada ih napade i sprijeda i sa strana mnoštvo ustaša. Ne preostade im drugo, već povratiti se u Stolac. Ali na povratku nastradaše: satnik Medved i veći dio njegove četice pade junački se braneći, a ostali umakoše nekako isti dan u Stolac.

To neuspjelo razvigjanje dokaza, da u Hercegovini ima još silesija ustaša.

15. Boj kod Crnića (17. avg.).

Zbog tog nesretnog dogadjaja pojača Jovanović posadu u Stôcu, a posla 19. lovački batalijun iz Počitelja u Domanoviće, da tako uzdrži svezu s Dalmacijom. Ali pošto se ustaše sve to više skupljaju, morade posada naskoro ostaviti Stolac; samo jedan odjel ostade da brani tvrgju. I jedva je obrani od ustaških četa, koje tvrgju sa svih strana opkoliše, te toj posadici zapriječiše dovoz hrane i vode.

General Schlueter krenu iz svog tabora kod Mostara (16. avg.) s 3. carskim lovačkim batal., jednom gorskom baterijom i s dva teška poljska topa, te stiže istu večer u Domanoviće.

Sutradan nastavi ta kolona hod prema Stôcu. Kod Crnića udari na otpor, premda u blizini (po brdima) stajaše 19. lovački batalijun. Iza kratkog okršaja biše ustaše rastjerane.

Ali je ta kolona bila preslabaa za daljne napredovanje prema Stôcu. S toga još biše pridruženi: 2. i 3. batal. 32. pješačke pukovnije i 33. lovački batalijun, koji stiže iz Metkovića.

Uza sve to ne moguće naprijed, pošto je ustaše na cesti od Domanovića u Crniće uz nemirivahu s legja. Naj-

¹⁾ Potanji opis u djelu „In der Hercegovina“ od fml. E. pl. Woinovich-a (Unsere Truppen in Bosn. und der Herzeg. 1878, III. Bd. 1908, S. 34—54).

veća je opasnost prijetila povozu; zato ga posla zapovjednik popodne u Tasovčiće pod zaštitom dviju satnija 32. pješač. pukovnije.

16. Noćni napadaj kod Pašića hana (19. avg.). Stanje stolačke posade.

Doznavši za to pohiti Jovanović s 2. gorskom brigadom pukovnika pl. Klimburga. Mostar povjeri generalu Teodoroviću pridijelivši mu još 7. lovački batal. i dva teška topa.

Jovanović pogje 19. avg. s tri batalijuna 27. pješač. pukov., jednom gorskom baterijom i s četiri teška topa prema Domanovićima.

Kod Bune dade koloni kratak odmor, a zatim krenu prema Domanovićima. Po mraku dogjoše čete do Pašića hana. Odavle do Domanovića nema više od $\frac{3}{4}$ sata hoda. Ali poradi terenskih prilika ovoga kraja valjalo je stupati vrlo oprezno; uz to se mogaše svaki čas očekivati napadaj iznenada.

To se i dogodi nekoliko koraka iza spomenutoghana: na lijevo krilo batalijuna 27. pješač. pukovnije, koja stupaše na čelu kolone, stadoše ustaše svom žestinom pucati. Vojnici se od straha na prvi mah smetoše. Ali odmah zaposjedoše prvi batalijuni jednu jamu uz cestu, a jedna satnija han. Do hana biše postavljena 4 topa, koja istom iza 9 sati rastjeraše ustaše, te brigada mogaše bez brige uz han prenoći.

Sutradan nastavi svoj put prema Domanovićima. O tome bi obaviješten general Schluderer, da može odlučno krenuti na Stolac. Ali uzalud iščekivaše Jovanović odgovor od njega: glasonoše bijahu pale ustašama u ruke, Schluderer nije bio obaviješten!

Oko 10 sati obnovi divizioner svoju zapovijed. Ali jedva što je časnik — glasonoša stigao u šumu Gornje Dubrave (izmegju Domanovića i Crnića), napadoše ga ustaše sa svih strana. Nu ipak nekako uspje, te stiže do 3. brigade i tako izvrši svoju dužnost. Zapovjednik te brigade general Schluderer posla odmah dvije lovačke satnije, da uspostave svezu s 2. brigadom preko šume, koja ih rastavljaše. Njima pomagaše 2. brig. sa svoje strane, te se naskoro spojiše nad Crnićima. — Još isti dan zaposjede Schluderer brda nad Kremencom.

U to stiže iz Stôca neočekivana vijest, da je posada u velikoj opasnosti. Tu vijest donese kadet-časnički za-

mjenik Mihalić (32. pješ. puk.), koji se je sâm od sebe ponudio zapovjedniku stolačke tvrgjave, da će se u turskom odijelu prošuljati kroz mnoštvo ustaških četa, te otici u tabor 3. brigade, da opiše jadno stanje stolačke posade. To je sretno i izveo.

17. Napredovanje glavne kolone od Vranduka prema Zenici i njezin spoj sa VII. divizijom kod Viteza. Deputacija sarajevskih gragjana pod vodstvom Hafiz-paše.

Prije nego što će glavna kolona ostaviti svoj tabor kod Orahovice (blizu Vranduka), valjalo je popraviti cestu kroz vrandučki klanac, jer je od zadnjih kiša bila u vrlo lošem stanju.

Tek tada krenu glavni zapovjednik dolinom Bosne, te stiže u Vranduk 11. avg. u 9 sati prije podne. Tu ga dostojanstveno prime i poklone mu se najugledniji gragjani.

Još isto popodne prispješe čete u Zenicu, a pratilo ih je više od 1.000 kršćana. U Zenici nagjoše vrlo malo muslimana, pošto je većina bila pobjegla iz grada.

Sutradan se odmarahu čete, a popravljaše cesta prema Vitezu. Isti dan stiže Filipoviću pismo iz Busovače od novog bos. zemaljskog pog'vara Hafiz-paše, u kojem moli za slobodan pristup na dogovaranje. Filipović mu usliša molbu, te još istu večer dogje Hafiz-paša na čelu deputacije sarajevskih gragjana u Zenicu. U deputaciji bijahu zastupane sve 4 konfesije: muslimane zastupahu Hadži-Avdija Halačević i Fehim-eff. Alikadić; pravoslavne Dimitrije Jeftanović i Risto J. Besarović; katolike Hadži-Livajić, a jevreje Salomon-eff. Isaković.

Paša, koga je na taj korak prisilio narodni odbor u Sarajevu, moljaše glavnog zapovjednika, da prekine daljne prodiranje c. i kr. četa u nutarnjost Bosne i Hercegovine, pošto o zaposjednuću ovih zemalja porta još nije obavijestila stanovništva, a ni proklamacija Filipovićevo nije doslije proglašena narodu u Sarajevu.

Filipović mu odgovori, da je Austro-Ugarska od svih velevlasti, dakle i od Turske dobila mandat, da zaposjedne Bosnu i Hercegovinu, te da će prema dobivenom nalogu nastaviti put prema Sarajevu, jer da on vrši samo zapovijedi svog cara i kralja, a za drugo se ne brine. Zatim reče paši i deputaciji, neka svim svojim uplivom uznastoje primiriti zavedeno stanovništvo, te ga odvratiti od daljnog besko-

risnog otpora, jer ako narodu ne položi oružja, da će upotrebiti skrajnja sredstva. Napokon mu dade više primjeraka one proklamacije, da ili podijeli među narod.

Iz razgovora s pašom razabram Filipović, da se do 30. batalijuna redovnih turskih četa pridružilo ustašama, te da je u Bosnu dovezeno mnoštvo oružja i municije, pa porazdijeljeno među narod.

Sutradan (13. avg.) spoji se predhodnica glavne kolone sa VII. divizijom. Taj spoj pospješi napredovanje četa prema Sarajevu.

18. Boj kod Banje Luke (14. avg.).

Premda se je Banja Luka predala bez otpora (31. jul.), ipak nije bilo u Krajini mira. U bihaćkom, petrovačkom, kulen-vakufskom i ključkom kotaru vladaše s početka mjeseca avgusta potpuna anarhija. Pa ni u samoj Banjoj Luci ne moguće se iza odlaska VII. divizije prema Jajcu održati javni red i sigurnost.

Tu je ostavio vojvoda Württemberg posadu od 4 satnije 22. pješačke pukovnije i jedan odjel 79. pješačke pukovnije, povjerivši zapovjedništvo generalu Sametzu, kojega časnici poradi njegove pretjerane strogosti i samostalnosti nazivaju »nepokolebivim generalom« (der eiserne General).¹⁾

Ali već nekoliko dana iza odlaska rečene divizije kolahu po Banjoj Luci vijesti, da će se ustačke čete, što no se bježu razbjegle po susjednim planinama, skupiti i navaliti na Banju Luku.

General Sametz bio je o tome obaviješten, te se nije bojao neočekivane navale. On je već bio poduzeo sve mjere sigurnosti: dvije satnije zaposjedoše i donekle popraviše zapušteno tvrgđu; ostale dvije bile su utaborene i za svaki slučaj spremne; samo vojnička bolnica, u kojoj je bilo preko 160 bolesnika, ne bijaše dovoljno zaštićena.

I kad se ustaše pod vodstvom Hasan-bega Čekića pojaviše u Banjoj Luci (14. avg.), navalije odmah upravo na bolnicu. Bolnička kapija bila je zatvorena, te ustaške čete pucaju na prozore, ali ne ozlediše niti kojeg bolesnika, niti lječnika. Broj se njihovih četa svaki čas povećavaše. U više kolona porazdijeljeni prolazili gradom,

¹⁾ Beck, Banja Luka-Jajce, 16.

zaposjedoše nekoliko kuća kod tvrgje i navalije dôskora na one dvije satnije utaborenih vojnika. Oko 9 sati napadoše čak i na bolničku kapiju hoteći provaliti u bolnicu.

Situacija bijaše po svim čestima grada za vojниke vrlo nepovoljna. Premda se hrabro borahu i u tvrgjavi i u taboru, prijetila im je ipak opasnost, da će biti doskora natjerani u Vrbas.

U to se začu sa sjeverne strane strane grada pucnjava topova, koji izbaviše čete iz te neprilike. Iz Zagreba bi naime naregjeno, da poručnik R ö h n (12. topničke baterije) pogje s 4 topa, da pojča banjalučku posadu. On je 13. avg. ostavio Staru Gradišku, te isti dan pod zaštitom dviju satnija 16. pješač pukovn., kojima je zapovijadao satnik W a b e r e r, stigao u Maglaj na Vrbasu (kod Rudolfstala).

Sutradan zorom pohiti slučajno ta četica prema Banjoj Luci. 4 km. pred tim mjestima doznadoše za ustašku navalu. Bilo je tada već 8 sati. Poručnik Röhn pohrli s topovima u kasu, a one dvije pješačke satnije trčahu za njim. Ali konji natovareni topovima ne mogahu izdržati tog napora, te im momčad morade pomagati.

Ispalivši tri topa pred gradom javi Röhn svojim drugovima, da im se približuje spas. Topovi doista djelovahu izvrsno: 22. pješačka pukovnija dobi odmah oduška, te navalii još pošljednjom snagom na ustaše, koji se prestraviše, bolnicu ostaviše, te se kroz grad povukoše južnim pravcem u planine. Otada ne pokušaše više udarati na Banja Luku. Gubitak četa bijaše velik: 46 mrtvih (megju tima 2 časnika i 1 obiskrbi činovnik), 117 ranjenih (megju tima 4 časnika i 1 pukovnijski lječnik), a 8 zarobljenih. U toj bitci borilo se se 2—3000 ustaša, a palo ih je do 100.

19. Demonstracije protiv Livna. Sukob kod Gubera (15. avg.).

Ni zapadna Bosna nije bila mirna. U G l a m o č u vlađaše potpuna anarhija. U L i v n u se opet pobuniše Muslmani (u početku avg.) i umoriše zapovjednika turskih četa.

U G r a h o v u još prije toga zapali turska posada vojarnu, poruši susjedne karaule, oplijeni katolike i povuće se prema Livnu. Poslije toga stigoše iz sela P r o l o g a i T r s k o v c a, te zaposjedoše Grahovo.

U takvim prilikama valjalo je osigurati dalmatinsku megju 79. i 80. domobranskim batalijunom dalmatinskim.

Ustaše se skupljahu sve to više u Livnu, da odatle udare na Travnik i pometu VII. diviziju u napredovanju

prema Sarajevu. Da osujeti njihovu nakanu, odluči general C s i k ó s, zapovjednik četa koncentrovanih oko Sinja, s nekoliko odjela dalmatinskih domobranaca demonstrirati protiv Livna (15 avg.).

Nedaleko G u b e r a dogje do malog sukoba — ustaše biše rastjerane. Doznavši za napredovanje četâ pohitiše ustaše, koje se pomicahu prema Travniku, Livnu u pomoć. U okršaju kod L i v n a bio je gubitak c. i kr. četa prema uspjeloj demonstraciji malen: samo 19 mrtvih, 6 ranjenih i 28 zagubljenih momaka.

Iza toga se povratiše čete prema B i l o m b r i g u.

Pošljedica uspjele demonstracije i rapidnog napredovanja VII. divizije bijaše, da su omanji odjeli redovnih turskih četa (kod Srba, Arežina brijege i t. d.), a i mnoge raštrkane ustaške četice položile oružje.

20. Boj kod sela Bilalevca blizu hana Klokota (16. avg.).

Združene čete glavne kolone 13. zbora i VII. divizije pogjoše 14. avg. protiv Sarajeva. Centrum udari cestom preko Busovače, a jedna pobočnica pod vodstvom fml. pl. T e g e t t h o f f a preko Kakuja i Visokog. B u s o v a č a bi još isti dan bez zapreke zaposjednuta. Od Busovače vodi cesta dolinom potoka K o z i c e megju šumovitim brdima H u m o m (1281^m) i M o d r i m k a m e n o m (1303^m) prema Z a h o r i n i planini (1424^m) do vodomegje (izmegju Kozice i Fojnice) kod sela B i l a l e v c a.

Zborni zapovjednik predvigjaše, da će tu doći do sukoba; s toga rasporedi čete ovako: glavna kolona (6 batalijuna i 4 baterije) poći će 16. avg. cestom, a štitice ju kao lijevo krilo brigada generala Müller-a, koja će se još na veće 15. avg. popeti na brdo Hum; na desnoj strani pratiće centrum jaka kolona pod vodstvom pukovnika V i l l e c z a, koja će krčiti put prema Zahorini.

Kod hana Ovčiluke dogje do žestoka sukoba s ustašama, koji ne potraja dugo, pošto ih jedna baterija prisili na uzmicanje. Oni se polako povukoše prema vodomegji. Tu ih dočeka kolona pukovnika Villecza, te iza kratkog okršaja natjera na bijeg. Jedni utekoše prema Visokom, a nekolicina prema K i s e l j a k u.

Gubitak je u njih bio velik: jedan čitav šator, jedna zastava i mnogo municije; kod četa 3 mrtva, 32 ranjena i 1 momak zagubljen.

Poslije toga napredovahu glavna i desna kolona do Fojničke čuprije, a lijeva prema brdu Kraljevac, da posmatra Visoko i da u slučaju potrebe pomogne četama fml. Tegetthoffa.

21. Boj kod Kaknja (15. i 16. avg.).

Iz Zenice povede Tegetthoff 1. i 2. brigadu VI. divizije s tri gorske baterije na Kaknju, da odatle udari na Visoko i stigne u Sarajevo. Time bijaše 13. zbor zaštićen na lijevoj strani, a ujedno se mogao pri navali na Sarajevo odatle nadati dobroj pomoći.

Još 13. avg. posla zapovjednik VI. divizije svoju predhodnicu, da razvidi klanac dalje od Kaknja, a konjaništvo da dopre sve do Visokog.

U Kaknju ne udariše čete ni na kakav otpor; ali odmah zatim na pucnjavu pušaka iz šume na protivnoj obali rijeke Bosne. Konjaništvo se povrati bez ikakva gubita.

Obaviješten o tome odredi zapovjednik predhodnice, računajući na jaku silu ustašku, da jedan bataljun krene ravno naprijed. Dne 15. avg. izjutra otpošla opet jedan bataljun preko brdâ, da zastraši ustaško desno krilo, a jednu satniju na drugu stranu Bosne.

Tako zaštićen ostavi centrum VI. divizije zorom istog dana Zenicu, te stiže u podne blizu sela Popâ.¹⁾ Tu se odmaraše, dok se je popravilo prevozilo za jednu satniju 38. pješačke pukovnije, koja je prešla na lijevu obalu Bosne.

Megjutim započeše ustaše pucati s brda nad obalama Bosne. Odmah pogjoše $2\frac{1}{2}$ batal. 52. pješačke pukovn. na brda kod sela Haljinića, a baterije stupiše u akciju.

Pošto se boj sve to živahnije razvijaše, posla zapovjednik najprije jedan bataljun 38. pješ. puk., a zatim jedan lovački batal. na brda povrh lijeve obale. Sad udariše ustaše na prelaz, ali doskora moradoše uzmicati prema brdima kod sela Viduše. A opazivši da im prijeti opasnost s obe strane, vrnuše se prema selu Papratnici.

I s desne strane Bosne bilo je teško ustaše protjerati, pošto su bile zauzele jaku i dobro zaštićenu poziciju. Istom oko $5\frac{1}{2}$ sati na veče potisnuše čete skrajne desno krilo ustaško povrh Haljinića i time se boj doskora odluči.

Ustaše se razbjegoše koje prema Visokom, koje prema Varešu.

¹⁾ Centrum je do tog dana stajao u Zenici.

Gubitak četa ne bijaše razmijerno velik: 4 mrtva, 27 ranjenih i 3 zagubljeni vojnika.

Sutradan (16. avg.) prodje VI. divizija kroz 6 km dugački klanac, koji se proteže od Kakanja na jug do Kolotića.

Kod tog posljednjeg mjestanca žestoko napadoše ustaše predstraže s lijeve, a zatim i s desne obale Bosne i to s vrlo prikladna položaja. Ali se boj brzo odluci na njihovu štetu, čim biše s obe strane opkoljeni. Tako stiže VI. divizija do Čifluka.

22. Boj kod Visokog (17. avgusta).

Kod Čifluka udariše predstraže u noći od 16./17. avgusta na jedan bataljun redifa, ali ga potjeraše prema brdu Kraljevcu.

Sutradan stupiše VI. divizija prema Visokom u tri kolone: a) dva batalijuna 38. pješ. puk. s jednom gorskom baterijom prema brdu Kraljevcu (desna pobočnica); b) $1\frac{1}{2}$ batal. 52. pješ. puk. s dva gorska topa dolinom potoka Podvinske prema 637 m. visokoj Vratnici (lijeva pobočnica) i c) jedan batal. 38., jedan batal. 52. pješač. puka., 27. lovački batal., 6 topova i jedna švadrona konjanika sačinjavahu glavnu kolonu, koja stupaše cestom u 7 sati izjutra.

Poslije 7 sati sukobiše se predstrase s prvim ustaškim četama. One se bijahu porazmestile naročito po Vratnici i po brdima više lijeve obale potoka Podvinske, od sela Čajnog do Bosne, i odatle na lijevoj obali Bosne po uzvišenijim točkama brda Kraljevcu; omanje odjele postavili su po bregovima sjeverno od sela Buzića.

Predhodnica poče s pô baterije krčiti put srednjoj koloni. U isto doba stupa u akciju i lijeva pobočnica, kojoj jedva podje za rukom, te rastjera skupljene ustaše kod Buzića.

Medutim se je desna pobočnica popela na brdo Kraljevac i spojila s 9. lovač. batal. i jednom satnijom 7. pričuvne pukovnije brigade generala Müllera (sred. kolona 13. zbora).

U podne poče glavna kolona prodirati protiv Visokog i stiže u 1 sat tamo. Kad ustaše spaziše, da su u fronti svladane, a s oba krila da im prijeti pogibelj od pobočnica, koje silažahu u dolinu Bosne, napustiše svoju poziciju, te se pod vodstvom Muhaméđ-eff. Jamakovića povukoše prema Sarajevu.

Gubitak VI. divizije: 7 mrtvih i 80 ranjenih (medju njima i 2 časnika).

Ustaše ostaviše za sobom oružja i municije, a svoje mrtvace i ranjenika ponesoše sa sobom.

Čete se odmarahu kod Visokog, a još istu večer pomicahu se po mraku predstraže i konjaništvo skoro do hara Semizovca.

23. Prilike u Sarajevu prije zauzeća (od 29. jul. do 17. avg.).

Narodna vlada prisvoji sebi svu vlast, obavijesti o tome provincialna mjesta i naredi im brzjavno, da dočekaju austro-ugarske čete s oružjem u ruci.

Prosta svjetina sarajevska navali na Konstanj-pašu kod »Čengić-vile«, kad je odilazio prema Mostaru, prisili ga na povratak u Sarajevo, orobi ga i htjede ubiti, ali Hadži-Lojo rastjera narod (29. jul.).

Isti dan stiže od brzjavne postaje u Bos. Gradiški vijest, da su austro ugarske čete prešle preko Save. To je po svoj prilici potaklo narodnu vladu, da je još isti dan ispuštila iz zatvora i najprostije zločince.¹⁾

Sutradan dovede Hadži-Lojo s družinom Mashar-pašu i Konstant-pašu u konak (pašini dvori), da se oproste s narodnom vladom, a zatim im dade pratnju do Plevlja. Porugljivim smijehom isprati sarajevska svjetina tu dvojicu osmanlijskih dostojanstvenika. Zaista sramotno izmicanje Osmanlija iz pokrajina, kojima gospodovahu 400 godina!

Napokon morade i generalni konzul Vasić ostaviti Sarajevo skupa sa ženom, konzulatskim činovnicima i nekoliko austrijskih porodica, u svemu oko 100 osoba (31. jul.). Otprati ih 6 pouzdanih Muslimana do Metkovića.

Narodna vlada radila je megjutim svim silama, da obruža i podigne što veći broj svjetine protiv c. i kr. četa. U tu svrhu podijeli megju narod i oružja i municije i novaca iz državne blagajne.

Dne 2. avg. skupila se je dvorištu konaka i jedna kršćanska četa, u kojoj bijaše većina pravoslavnih, a i nešto katolika. Tu je četu blagoslovio sâm mitropolit Anthimos, a oduševljavao je govorom srpski učitelj St. Petranović.

Sutradan se proču, da austro-ugarska vojska već napreduje prema Jajcu. Još isto popodne skupi se narod u dvorištu Begove džamije. Tu izrazi narodnoj vladu potpuno povjerenje i primi ovu rezoluciju: 1) Svi stranci (Osmanlije,

¹⁾ Koetschet, Aus Bosniens letzte. Türkzt. S. 92.

Arnauti, bjegunci iz Nikšića) i bivši činovnici osmanlijske vlade moraju naoružani doći na bojno polje. 2) Jevreji budući da po »serijatu« ne smiju biti primljeni u vojsku, moraju platiti ratni porez od 1 milijun groša (oko 160.000 K). 3) Bogati Fazlipaša mora platiti 150.000 groša (oko 24.000 K).

Na mnogobrojne upite pošljednih dana stiže narodnoj vlasti napokon 3. avg. odgovor od velikog vezira, koji na umirenje narodu javi, da je porta u ime sultanova potpisala zapisnik berlinskog kongresa, koji je Austro-Ugarskoj dao mandat, da sad za sad (muvaket) zaposjedne Bosnu i Hercegovinu, ali da se u potankostima još nije sporazumila s Austro Ugarskom.¹⁾ Stoga opominje veliki vezir narod, da se ne laća oružja, jer da će u tome slučaju po njih biti gore.

Veliko nezadovoljstvo zavlada sada u narodu, koji se zapravo tekar sada raspali i oduševi za obranu vjere i domovine. Porti se odmah javi, da sav narod stoji pod oružjem te ne treba više nikakva savjeta iz Carigrada.

Sutradan (4. avg.) stiže u Sarajevo plevljanski muftija V e h b i -eff. na opću radost sakupljenog naroda na Alifakovcu (bregovita ulica u istočnom dijelu grada). Njega je Hafiz-paša bio otpravio, da ne raspaljuje svjetine: a sad se evo opet pojavi! Narod ga primi bolje nego li ikojeg guvernera.

Dne 5. avg. stiže iz Mostara neugodna vijest o jednostavnoj predaji. Ali malo zatim dogje iz Maglaja brzojav, kojim se javlja sjajna pobjeda kod tog mjesta (3. avg.). Na veće pakovo javiše Varcarani, da im je grad pao!

Sve to ponuka narodni odbor, da se sastane na kratko vijećanje. Situacija je bila jasna; sada je valjalo odrediti, kako će se prepriječiti dalnje napredovanje austro-ugarskim četama. Napokon bi odlučeno, da se narodna vojska ovako porazdijeli: 1. jedne će čete voditi p l e v l j a n s k i m u f t i j a preko Kladnja u Tuzlu, koja se još nije htjela latiti oružja, a s njime će ići pravoslavni U n č o N a u m o v i Ć; 2. druge će povesti J a m a k o v i Ć s M u s t a j -b e g o m F a d i l p a š i Ć e m i pravoslavnim R i s t o m B u j a k o m prema Žepču; 3. zapovjedništvo nad sakupljenim četama u Konjicu preuzeće Hadži-Asim-beg M u t e v e l i Ć i I s m e t -paša U z u n i Ć. Sve čete bijahu slabo opskrbljene osim

¹⁾ V. primjedbu 7 na str. 20.

muftinih. Muftija se je pobrinuo i za redoviti dovoz živeža, a i za valjanu disciplinu svojih četa, koje su imale do 7.000 ljudi kod Doboja i 3—4.000 uz Savu.

U to stiže iz Carigrada brzojav (6. avg.), kojim porta javlja, da se je sultan obratio na englesku kraljicu, koja će posredovati kod bečkog dvora, da se zaustavi prolijevanje krvi u Bosni i Hrcegovini; s toga neka se Hafiz-paša zaputi s deputacijom uglednijih gragjana u tabor fzm. Filipovića, te od njega zahtijeva, da obustavi daljne operacije.

To i učinio Hafiz-paša. Sa šestoricom sarajevskih gragjana ode u Zenicu (10. avg.), ali se vратi bez uspjeha (v. str. 54.—55.).

Narodni odbor posla i pošljednje svoje čete na bojno polje. Pa i sâm Hadži-Lojo povede svoju četu.

Sad isčekivaše narodni odbor nestrljivo vijesti iz pokrajine. Iz Tuzle stigoše radosni glasi, da je Szápáry-eva divizija dotjerana u opasan položaj, otkako je onamo prispio plevljanski muftija. To ohrabri narodnu vladu.

Ali se vrlo neugodno dojmi vijest iz Travnika, da će se Travljani predati vojvodi Würtembergu, te da su istjerali sve Sarajlike iz svog mjesta.

Još veće ogorčenje zavlada u Sarajevu, kad se Hadži-Lojo neočekivan pojavi u gradu (11. avg.)! Stalo se mrmljati protiv njega i govorkati, da je uopće došao samo do Kiseljaka. Tu da je orobio nekoliko seljaka i ubio jednog muslimanskog dječaka. On sam pako izjavlji, da se je povratio u Sarajevo, da povede ostale sposobne ljude na bojno polje.

Medjutim se demagog nehotice smrtno rani u lijevu nogu (14. avg.). O tome slučaju pripovijeda Koetschet (op. cit. p. 102—103) ovako: »Dne 14. avg. proču se, da je Hadži-Lojo bez razloga ubio jednog kršćanskog seljaka iz sarajevske okoline. Kršćani ustadoše protiv tog zločina i poželiše što skoriji dolazak austro-ugarskih četa. Pa i narodni odbor, kojemu je već bila dojadila diktatura Haži-Lojina, ne mogao odobriti te opačine. Vele, da je kadija već bio izrekao smrtnu osudu nad njim. Hadži-Lojo je to po svoj prilici doznao, prije nego što je pošao na konju u konak, da se pred odborom opravda. Sisavši s konja podje uza stepenice držeći u desnoj ruci pušku, koja se iznenada odape — i pogodi demagoga u lijevu nogu! Onesviješten pada Hadži-Lojo, a njegovi ga ljudi podigoše na konja i odnesoše kući«.

U to se povrati s bojnoga polja i Mustaj-beg Fadil-pašić, a ostavi Jamakovića, da se bori s c. i kr. četama kod Žepča!

Usljed tako nepovoljna stanja sazva narodni odbor opću skupštinu u konak (15. av.). Hafiz-paša preporučivaše narodu, da položi oružje i da se pred, jer da je svaki otpor uzaludan. Mnogi pristajahu uzanj: ali protivna stranka oslanjajući se na poraz Szápáry-eve divizije kod Tuzle bila je odlučna za nastavak ratovanja. Nu pošto ta skupština ne mogoše u tome pogledu stvoriti nikakva pozitivna zaključka, bi odlučeno, da se isti dan popodne nastavi vijećanje na Mušali (onda trg, a danas zgrada zemaljske vlade). Tu nad-vlada fanatična stranka i — ratovanje se nastavi.

Prema tome zaključku otpremi narodni odbor još istu večer municije u Kiseljak i Visoko, a po noći i dva topa prema Visokom.

U to vrijeme prodiraše lijevo krilo glavne kolone austro-ugarskih četa prema Kaknju, a Filipović, koji je već dan prije toga zauzeo Busovaču, napredovaše prema Klo-kotima (han u klanicu izmedju Busovače i Kiseljaka). Klo-koti pade (16. av.), a vodja narodne vojske Ismail-beg Tasslidžak nagne sa svojom četom bježati prema Ilidži. Sutradan (17. avg.) proču se po Sarajevu da je Hadži-Lojo sa ženom i djetetom po noći ostavio grad. Ali pošto mu je rana na nozi smetala, nije mogao (na konju) dalje od Goražda. Tu je i ostao, jer mu se je rana dala na zlo.

Isti dan održa se opet narodna skupština u konaku. Svako je već znao, da je Jamaković bio potučen kod Kaknja, te se još uzalud bori kod Visokog; nadalje da je Filipović zauzeo Kiseljak i napreduje prema Kobiljoj glavi (sjevero-zapadno od Sarajeva). Premda većina naroda uvidjaše, da ne preostaje ništa drugo već predati se, ipak osujeti taj zaključak nekolicina vikača.

Pred veče se sastade narod ponovno u skupštinu, u kojoj napokon jednoglasno primi zaključak o predaji glavnog grada. Neopisiva radost zavlada u gradu: ali to potraja kratko vrijeme, jer već izjutra 18. avg. biše izvučena dva topa na Goricu, da zapriječe četama ulaz u grad!

Taj preokret nastade, čim se u Sarajevu pojavi Jamaković, koji je pobijegjen i kod Visokog s ostatkom svoje čete dotraeo na obranu Sarajeva. Uzalud mu je Hafiz-paša dokazivao besmislenost svakog opiranja — razjareni

Jamaković ostade pri svom, te prisili i svjetinu na taj korak. Na to odstupi Hafiz-paša prepustivši Jamakoviću odgovornost za sve čine i pošljedice. Još istu večer zaputi se paša u tabor zbornog zapovjednika Filipovića kod Blažuja (na sarajevskom polju), te mu se predade. Filipović ga proglaši zarobljenikom i posla kasnije u Brod. Ali iz Beča stiže odredba, da se dozvoli paši slobodan odlazak preko Trsta u Carigrad.

24. Zauzeće Sarajeva (19. avg.).

Na 17. avg. nastavio je centrum 13. zbara svoj hod preko Kiseljaka do Blažuja. Premda je Filipović vruće želio, da na sâm rodjendan vladarev zauzme Sarajevo, ipak je morao sutradan pustiti čete da otpočinu od silnog napora, pa da 19. avg. novom snagom navale na političko središte Bosne.

Dok se čete odmarahu, podje zborni zapovjednik podne s dvije švadrone 4. husarske pukovnije i s dva topa, da grad razvidi.

Ustaše se bijahu porazmjestile po okolnim brdima (Gorici, Humu, Debelom brdu), te pozdraviše odjel husarâ pucnjavom iz pušaka i topova, što su ih postavile povrh Lukavice. Ali Kobilja glava (na putu iz Sarajeva u Vogošću) nije bila zaposjednuta. Kolona fml. Tegetthoffa odmah ju zaposjede i primaknu se Sarajevu do Koševa. Tegetthoff je naime pohitio, da još 18. stigne do Sarajeva i eto je to izveo još prije podne istoga dana. U Sarajevu je tada vladao potpuni mir, te je Tegetthoff baš htio zauzeti Pašin-brdo bez prolijevanja krvi, kad mu stiže u 9 sati 45 minuta zapovjed odzbornog zapovjedništva iz Blažuja, da obustavi navalu na grad, te pričeka do sutra na glavnu kolonu. Po podne tog dana pojaviše se ustaše na Pašin-brdu!¹⁾

Za navalu na grad izdade Filipović ovu dispoziciju: General Kaiffel poći će 16. av. u 4 sata izjutra s 5 bataljuna, 2 baterije i $\frac{1}{2}$ švadrone cestom do Ilidže; odatle će zakrenuti prema Kotoru, te preko Debelog brda (746^m) udariti na Sarajevo. Na kraju desnog krila stajaće 7. pričuvna pukovnija s jednom baterijom a spajaće ga s centrom 47. pričuvna pukovnija.

¹⁾ Oberst G. v. Holzt, Von Brod bis Sarajevo (Unsere Truppen in Bosnien u. der Herzeg., II. Bd., S. 154–157).

Za Kaiffelom će stupati cestom prema **Butmiru** pukovnik Villecz s tri batal., tri baterije i $1\frac{1}{2}$ švadronom.

Tegetthofu naredi, da nastoji zauzeti **Pašin-brdo** (964 m.).

Glavno vodstvo nad svim tim četama preuze sâm Filipović.

Tegetthoff dade svojoj diviziji ovaj raspored: Pukovnik Lemajić s 4 pješač. batalijuna i jednom baterijom (lijevo krilo) udariće preko **Pašin-brda** na sarajevsku tvrgju s legja; pukovnik Polz s 4 batal. i jednom baterijom (centrum) poći će cestom iz Visokog i zauzeti **Hum** (820^m); general Müller (pridijeljen sada VII. diviziji) s 2 batal. i 2 poljske baterije bio je već zaposio Kobilju glavu i prodiraše prema **Pofalićima**.

Već oko $5\frac{1}{2}$ sati začu se živahno pucanje na lijevom krilu, prema brdu Bakijama. U isto doba stupaše u akciju i topovi generala Müllera, koji su krčili put napredovanju četâ protiv dobro zaštićenih ustaša.

Megjutim se je kolona generala Kaiffela uspela na sjeverne ogranke Gole Jahorine i stala iz topova udarati na **Debelo brdo**, gdje se je utaborilo do 400 ustaša povrh groblja sefardičkih jevreja.

Naskoro počeše i batalijuni 7. i 47. pričuvne pukovnije, potpomagani kolonom pukovnika Villecza, žestoko prodirati prema **Trebeviću** i **Kapi** (969^m).

Iza 10 sati popusti pucnjava ustaških 5 topova: sjevero-zapadni dio grada poče goriti, a batalijuni 52., 38. i 46. pješač. pukovnije stadoše grad opasivati. Tako otgoče juriš na Sarajevo.

Očajnom srčanošću branjahu se Sarajlije (naročito u gradskoj četvrti između Alipašine džamije i vojničke bolnice): iz svake kuće, iz svakog dvorišta, pa čak iz bolnice pucaju na čete; iste žene i djevojke ne zaostajahu u tome za muškarcima. — Ta ulična borba potraja jedan sat.

za $2\frac{1}{2}$ sata bila je svaka sila na čitavom bojnom polju skršena. Pravi otpor je prestao još prije toga, samo još po katkad čula se pucnjava.

Već poslije 12 sati pretraživala je pričuva kuće, a u 4 sata visila je carska zastava na tvrgji. Njoj iskaza počast 101 top.

U 5 sati ulazio je Filipović svečano u grad. Uz pucnjavu topova, zvonjavu zvonâ, sviranje vojničkih glazbi i radosno klicanje preostalih

stanovnika pojavi se hrabri vojskovogja u Sarajevu, najznamenitijoj točki za daljne vojničke operacije i pacifikaciju čitave zemlje.

Samo šest sati trajala je borba oko glavnog grada. Za to kratko vrijeme padaše 56 momka i 1 časnik, bi ranjeno 305 momaka i 9 časnika, a zagubiše se dva vojnika. Ustaše se razbjegoše na sve strane, a najviše prema Goraždu i Rogatici, ostavivši za sobom mnogo muničije i ratnih sprava.

IV. Dogagjaji poslije zauzeća Sarajeva.

a)-Dogagjaji u Hercegovini od ponovnog zaposjednuća Stôca (21. avg.) do potpune pacifikacije zemlje (28. sept.).

1. Ponovno zaposjednuće Stôca i njegove posljedice. Predaja Nevesinja.

Jugo-istočno od Kremanca bile su ustaše zauzele zgodnu poziciju za ustrajnu obranu, a ujedno da zapriječe austro-ugarskim četama put od Domanovića u Stolac.

Kod spomenutog sela poče 3. brigada već rano izjutra 21. avg. pucati na neprijatelje iz svojih 5 topova. Megjutim iznese i 2. brigada svoja 4 topa na brda povrh Crnića. Ali sve to ne pomože: otpor se ne moguće tako lako i brzo svladati, premda topovi udaraju na same kuće, u kojim se hrabro branju ustaše.

Napokon započe 3. carski lovački batalijun s jednom satnijom 33. lov. batal. svom žestinom jurišati na same kuće. Ali zaludu — ustaše se branile sve dotle, dok im se krovovi nad glavom ne stadoše rušiti, te mnoge od njih prigušiše. Istom tada ostaviše svoje selo, te se dadoše u bijeg. U ovome boju izgubiše ustaše preko 300 ljudi.

Sad ih dočeka vojvoda Musić¹⁾ sa svojom četom, koja je još na vrijeme stigla ustašama za legja, te ih do nogu potuće.

¹⁾ Vojvoda don Ivan Musić bio je jedan od onih 8 klerika, koji su za vlade Osmanpašine (1860.—69.) s fra Grgom Škarićem bili pobegli iz samostana Širokog brijege kod Mostara; ali biše povraćeni u samostan. Posredovanjem franc. konzula Morzau-a i fra G. Martića kod rečenog paše posla turska vlada Musića u Carigrad, da izuči „medicinsku školu“. Tu ostade samo jednu godinu, a onda pogje u Ostrogon, te se zapopi. Tada se vrati u Hercegovinu i dobi župnju u Hrasnu (kotar stolački). — Za hercegov. ustanka pripasa i on

Na to ugje brigada generala Schluderera u Stolac (21. avg.), te bez zapreke uspostavi spoj s batalijunom 32. pješač. pukovnije, koji je tu bio cerniran.

Sutradan stiže i Jovanović u Stolac. Odmah primi zapovjednika stolačke tvrđe potpukovnika Pachnera, koji mu potanko opisa nevoljno stanje, u koje je posada bila zapala. Zatim dogje izaslanstvo stolačkih gragjana, da se Jovanoviću pokloni i grad preda. On im strogo presudi: Stolac morade platiti kontribuciju od 200.000 for. (400.000 K) što u naravi, što u gotovom novcu. Za jamstvo morade odmah poslati nekoliko uglednih ljudi kao taoce u Mostar. — I mjestima: Počitelju, Višićima, Čapljinom i Tasovčićima nametnu kontribuciju od 20.000 for. (40.000 K svima skupa).

Schluderer ostade sa svojom brigadom u Stôcu, da uzdrži spoj i da se brine za opskrbu četâ, a Jovanović se povrati s 2. brigadom preko Tasovčića u Mostar (24. avg.).

Pošljedice onog udarca, što je stigao grad Stolac, bile su znatne: već 24. avg. predadoše se 154 albanska redifa i 4 časnika, a 29 avg. ostaviše 152 momka utvrdi Carinu (na dalmatinskoj megji) i tursku carinsku zgradu u njezinom susjedstvu, te biše eskortirani u Dubrovnik.

Poslije pada Stôca napredovaše Jovanović brže u pacifikaciji Hercegovine. Već 28. avg. predade se jedna od najvažnijih točaka Hercegovine — Nevesinje i to bez ikakva otpora. Stanovnici tog mjesta biše još isti dan razoružani.

Od tog se vremena povukoše hercegovačke ustaše u jugo-istočni kut svoje zemlje, ali stajahu osamljene bez ikakve sveze sa svojim istomišljenicima u Bosni. Oni se koncentrovaše oko Trebinja i Korjenića, te gledahu da se domognu glavnog mjesta južne Hercegovine. Pokušaj im ne uspje, pošto ih zapovjednik turske posade u Trebinju Sulejman-paša energično odbi (30. avg.).

sablju, te zapovijedaše dobrovoљačkom četom od 1000 odanih kršćana. Bio je u svezi s Melentijem Perovićem, igumanom manastira Duži (kod Trebinja), a dopisivao je s dalmat. namjesnikom bar. Rodićem. Za usluge, što je učinio Jovanović i kod Stôca, bi odlikovan redom Fr. Josipa i dobi plaću od 600 for. (1200 K) na godinu. Nezadovoljan s time, a zaljubljen u jednu djevcjuku pobježe u Crnu Goru, da se s njom vjenča. Ne mogavši to isposlovati ode u Biograd. Tu dobi mjesto kod pošte, te poslije nekoliko godina umre. (Zapainč. fra G. Mart. str. 54—58.).

Dok je Jovanović razoružao zaposjednutu čest Hercegovine, dotle su napredovale čete iz Dubrovnika prema Trebinju. Turske posade napuštahu utvrde, te se 2. sept. bez otpora predade i pošljednja, koja je bila smještena u Drijenu, na cesti između Dubrovnika i Trebinja. General Poppenheim eskortira tu posadu od 150 momaka u Dubrovnik.

2. Zauzeće Trebinja.

Dne 6. sept. ostavi general Nagy tabor u Drijenu, te se zaputi sa svojom kolonom (74. pješač. pukovn., 1 gorska baterija i 4 poljska topa) već u 4 sata izjutra prema Trebinju. Bez zapreke stiže do mosta, što no vodi kod samostana Duži preko Trebinjčice.

Ali prešavši preko mosta biše predstraže oko 9 sati prije podne pucnjavom pozdravljenе. Uza sve to napredovaše kolona ostavivši dvije satnije 3. batalijuна, da čuvaju most.

Ustaša za čas nestade, ali se opet pojaviše kod sela Zasad.

Sve to ne zastraši Nagy-a, koji pohiti prema Trebinju, te još prije podne stiže tamо.

Megjutim pokušaše ustaše da dogju za legja 74. pješač. pukovniji: ali ih one dvije satnije suzbiše, te im ne preostade drugo, već uz veliki gubitak pobjeći prema Pridvorcima. Na to zaposjede Nagy Trebinje bez otpora (7. sept.). Jake utvrde oko tog mjesta, što su ih već bile ispraznile redovne turske čete, zaposjedoše sada ustaše.

Poslije odmora naredi Nagy, da se otpočne pucnjavom iz svih osam topova na njih. Ujedno otpremi $\frac{1}{2}$ batalijuна, da navali na južnu karaulu. Ali ta navala ostade bez odlučna uspjeha, pošto je bilo vrijeme poodmaklo, a ustaše se dobro zaštitile u kućama i vinogradima. Ipak se ne osjećahu dovoljno jakim, te napustivši još iste noći svoju poziciju povukoše se prema Bileću.

Gubitak 74 pješ. pukovn.: 9 mrtvih (megju njima 2 časnika), 12 ranjenih i 4 zagubjena.

3. Boj kod Gorice (15. sept.).

Nagy naredi sada, da se popravi loša cesta od Trebinja preko Gorice i Jasena. Da osigura taj posao od napadaja, posla izjutra 15. sept. jedan batalijun 74. pješ. pukov.

na brda više Gorice. Ali jedva što je taj batalijun oko 9 sati zauzeo poziciju između Gljive i Gorice, napadoše ga ustaše, koje se pomicali iz Grančareva prema Trebinju.

Dotle se je marljivo popravljala cesta, te kad je već oko 1 sat popodne bila gotova, vratiti se onaj batalijun u Trebinje. Ali mu na povratku ustaše obasuše satniju na desnom krilu tolikom vatrom, da je jedva stigla u Goricu. Prolazeći tim selom bi ponovno napadnuta. Stanovnici, koji su prije toga pokazivali odanost i susretljivost prema vojnicima, zatvorili su megjutim kuće, te se svom žestinom oborili na onu satniju, koja je tom zgodom izgubila većinu svojih ljudi: 51 momak i 2 časnika ostaloše mrtva, 21 momak i 1 časnik biše ranjeni, a 11 momaka i 1 častnik zagubljeni.

Stigavši do trebinjskih karaula udari Nagy užasnom silom na ustaše, koje se doskora razbjegoše prema Grančarevu. Tom zgodom izgubiše više od 300 svojih ljudi, koji ostaloše što mrtvi, što ranjeni na bojnom polju.

4. Zaposjednuće Bileća i Gackog. Boj kod Jasena (18. sept.).

Doznavši Jovanović u Mostaru za zauzeće Trebinja ne počaši ni časa, već se odvazi na zaposjedanje ostalih mjeseta u južnoj Hercegovini. Na 11. sept. pogje iz Mostara s brigadama generala Schluderera i pukovnika Klimburga preko Domanovića, Stoca, Dabre, Fatnice i Plane neprestano putujući uza sve terenske i komunikacione potekoće, te stiže već 16. sept. pred Bileće.

Zaposjednuvši to mjesto bez zapreke posla jednu kolonu u Gacko. Stanovnici tog mjeseta bili su još prije očitovali, da će se predati, te sada to i učiniše (18 sept.). Zatim krenu vojskovogja sa svojim četama prema Trebinju. Kod Jasena ga dočeka mnoštvo ustaša iz Korjenića, koji namjeravahu iz zasjede navaliti na obe brigade.

Ali im to ne pogje za rukom, jer kratka, a snažna pucnjava iz topova osujeti njihovu namjeru, te kolona malo zatim stiže još isti dan u Trebinje. Sutradan se odmaraše od silnih npora prošlih dana.

5. Zaposjednuće Grančareva i zauzeće Klobuka (28. sept.). Svršetak operacija u Hercegovini.

Pošto se oko Korjenića i Grančareva neprestano skupljaju ustaške čete, odluči Jovanović udariti i na taj kraj,

a naročito na tvrgju Klobuk na crnogorskoj megji. U tu svrhu spremi 20. sept. brigadu pukovnika Klimburga iz Trebinja prema Grančarevu preko brda Glumine (948^m) i Rikala.

U isto doba pogje Schludererova brigada iz Jasena po sjevernim stranama spomenutih brda prema Grančarevu.

Za njima krenu Nagy-eva brigada s jednom gorskom baterijom i dva poljska topa desnom obalom Trebinjčice.

Kolone napredovahu bez zapreke, te još isto popodne stigoše blizu Grančareva. Odmah stadoše pucati na to mjesto iz topova. Stanovnici počeše bježati; ali pošto se već smr-kavaše, obustavi Jovanović daljnu navalu i naredi Schludererovoј brigadi, da prenoći na brdu Rikal, a ostale dvije zapadno od brda Dub.

Sutradan (21. sept.) nastaviše kolone svoj hod i sti-goše oko 11 sati u Grančarevo, u kojem ne nagjoše ni žive duše.

Zaposjednuvši to i susjedna mjestanca u dolini Trebinjčice pogioše preko te rijeke prema Klobuku.

Na 23. sept. odmarahu se kolone, a 24. sept. pogje Nagy s 2 batal. 74, 1 batal. 27. pješ. puk., 3. carskim i 7. poljskim lovačkim batal. i s 2 gorske baterije na Klobuk. Odmah pregje 74. pješ. pukov. preko Trebinjčice (više ušća potoka Sušice) i uspe se bez zapreke na vrletno brdo Strmac; ostala brigada pope se preko Azizića na llinobrdo (1076^m) i napredovaše uz crnogorsku megju prema Klobuku.

Idući tim napornim putem udari 7. lovački batal. oko 4 sata popodne na neprijatelja, koji nije mogao s te strane očekivati navalu četā. Iza laka i kratka okršaja nastavi bataljun svoj put prema Klobuku.

Malo zatim dočeka ga vatra ustaških topova s klobučke tvrge. Nagy naredi odmah jednom batalijunu 27. pješ. puk., da zauzme znatnije gorske glavice, s kojih će obje gorske baterije pucati na Klobuk.

Ali pošto ustaše neprestano sipahu vatru, a i vrijeme bijaše poodmaklo, povuće Nagy svoje čete u tabor.

Sutradan stupiše baterije u akciju. Ustaše odgovarahu žestoko, te se borba otegnu na puna tri dana.

Megjutim padaše kiša i zastudi, te Nagy bojeći se za svoje ljude naredi navalu na samu tvrgju. U tu svrhu posla

(27. sept. popodne) jedan batalijun 27. pješ. puk. na razvijanje. Batalijun bi napadnut, te izgubi nekoliko momaka.

Na 28. sept. nije više bilo ustaša u kuli. Oni su prošle noći pobjegli preko crnogorske međe ostavivšiiza sebe svoje mrtve i teško ranjene ljude.

U 10 sati prije podne visila je već na toj kuli carska zastava.

Gubitak četâ u svemu: 5 mrtvih (među njima 2 časnika) i 5 ranjenih (među njima 2 časnika).

Padom Klobuka, tog glavnog utočišta hercegovačkih ustaša, bila je sudbina Hercegovine odlučena, te otada prestade svaki otpor u toj zemiji.

Na vijekove se je držala ta utvrda za nepredobivu, i zbilja bez topova jedva se je moglo i pomicati na kakovu navalu.

Sada je evo riješena teška i velika zadaća u ciglih osam dana, a držalo se je, da će zaštijevati više vremena i vrlo mnogo žrtava.

Sutradan sprejni se kolona na povratak u Trebinje i stiže uz veliki napor dne 1. oktobra popodne.

Glavni vogja Jovanović prispje 16. okt. u Mostar. Tu ga srdačno dočeka stanovništvo svih konfesija.

b) Dogagjaji u Bosni od zauzeća Sarajeva (19. avg.) do svršetka okupacije (20. okt.).

Organizatori rad Filipovićev u Sarajevu. Pojačanje okupacionih četa.

Prije nego li nastavimo opisivanje ratnih dogagjaja u Bosni, osvrnućemo se u dvije — tri riječi na Filipovićev organizatori rad poslije zauzeća Sarajeva.

U glavnom gradu Bosne uvagjaše slavni Hrvat-vojskovođa red i mir, da se to mjesto oporavi od teških udaraca, što su mu zadani pošljednjih dana (pred okupaciju).

Prvo njegovo djelo bila je uspostavljanje gradskog vijeća po novom općinskom statutu. Organizaciju povjeri Hrvatu Josipu Sertiću.¹⁾ Po tome statutu bi gradsko zastupstvo ovako sastavljeno: 6 zastupnika pravoslavne, 5 muslimanske, 4 jevrejske i 3 rimo-katoličke vjeroispovijedi.

¹⁾ Zapamćenja fra G. Martića, str. 103.

Nadalje sastavi Filipović zemaljsku vladu i prvi proračun. Pri tome mu osobito pomagahu Hrvati Vlatko Mažuranić i Nikola Badovinac,¹⁾ te već 1. januara 1879. otpoče svoje djelovanje zemaljska vlada (podijeljena u administrativno, pravosudno i financijalno odjeljenje).²⁾ Na čelu joj stajaše zapovijedajući general fzm. Vilim vojvoda od Württemberga, pošto je Filipović, koga je gradsko vijeće u Sarajevu imenovalo svojim prvim počasnim članom, ostavio glavni grad već 2. decembra 1878. I nacrt prvog proračuna civilne uprave za god. 1879. bio je gotov. Taj prvi proračun ima ove stavke:

A. Potreba.

Predsjedništvo	60.350 for.	(120.700 K)
Poglavlje I.: Unutarnje odjelenje	3,652.852 for.	(7,305.704 K)
Poglavlje II.: Pravosudno odjelenje	350.270 for.	(700.540 K)
Poglavlje III.: Financ. odjelenje	407.640 for.	(815.280 K)

B. Pokriće.

Poglavlje II.: Pravosud. odjelenje	20.000 for.	(40.000 K)
Poglavlje III.: Financ. odjelenje	4,640.600 for.	(9,281.200 K)
Svega . . .	4,660.600 for.	(9,321.200 K)
Višak . . .	189.488 tor.	(378.976 K)

Ali taj se je prvi proračunski nacrt odnosio tek na jedan dio upravne godine 1879. Potpuni proračun odobren je prvi put god. 1880. i to s ovim stavkama:

A. Potreba.

Predsjedništvo	59.830 for.	(119.660 K)
Poglavlje I.: Političko odjelenje	3,985.607 for.	(7,971.214 K)
Poglavlje II.: Pravosud. odjelenje	351.320 for.	(702.640 K)
Poglavlje III.: Financ. odjelenje	1,603.243 for.	(3,206.486 K)
Svega . . .	6,000.000 for.	(12,000.000 K)

¹⁾ Zapamćenja fra G. Martića, str. 110.—111.

²⁾ Organske odredbe o sastavu i funkcijama zem. vlade izdane su istom 29. sept. 1882. (Izvještaj o upravi Bos. i Herc. 1906., str. 22.).

B. Pokriće.

Poglavlje III.: Financijal.

odjeljenje 6,651.000 for. (13,302.000 K)
Višak 651.000 for. (1,302.000 K)¹⁾

Pošto za pokriće prvih troškova oko uprave nije bilo nikakvih sredstava, morao je vojnički erar podjeljivati zajmove iz zajedničkog okupacionog kredita. Potrebne predujmove, koji su uzeti prije civilne uprave, vratila je ona iz zemaljskih dohoda ka većim dijelom vojničkoj upravi.

Zatim nastojaše Filipović, da podigne redovne komunikacije u zemlji. I doista vojnička je uprava do g. 1879. razvila intenzivnu djelatnost na tome polju preragujući i uređujući postojeće, te gradeći nove ceste i puteve. Ona je što popravila, što na novo uredila oko 1500 km. cesta i puteva.

Vojnička uprava pobrinula se je i za poštanski i brzoprovodni promet u zemlji, kao i za svezu s monarhijom. Ova je izgradila do 2.000 km. brzoprovodne žice. Vojnici su nadalje u to prvo doba obavljali upravne i sudbene poslove, pobirali poreze, bdili nad sigurnošću zemlje, te vršili učiteljsku službu u školama.

Napokon da bude odsele u zemlji reda i mira, posmica Filipović kolo vogje ustaša, koji mu dopadoše ruku: Muhamed-eff. Hadži Jamaković svrši na vješalima, koje su bile podignute na Gorici; isto se dogodi Salihu Jabučići, hodži Kaukdžiću i mn. dr.²⁾

Glavna mu pako briga bijaše, da se dovrši zaposjednuće svih česti Bosne. Čuvajući snažnom rukom zaposjednute krajeve nastavljaše ujedno operacije prema jugo-istoku. Ali žilavi otpor ustaša u sjevero-istočnom i u sjevero-zapadnom kutu Bosne smetaše dalnjem napredovanju četâ i postepenom proširivanju okupacionog područja. Bojeći se da se spremaju ozbiljniji događaji u Posavini i Krajini zamoli napokon ponovno pojačanje četâ. To mu bi dozvoljeno: Previšnjim odobrenjem od 22. avg. imenovan je fzm. Filipović glavnim zapovjednikom druge vojske. Ujedno mu bi podijeljen veliki krst Leopoldova reda.

¹⁾ Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine. Izdalo zajedničko ministarstvo financija. Zagreb, zemaljska tiskara, 1906., str. 379.

²⁾ Zapamćenja fra G. Martića, str. 108.

Ta druga vojska (odsele kolektivni naziv za okupacije čete) dobivaše pošljednjih dana mjeseca avgusta pojačanje. Ona se sastojala od 3., 4., 5. i 13. zbora, te bijaše nade, da će ovolikom snagom doskora svladati silne potешкоće, naročito u Posavini.

S tim dogognjima ponajprije čemo se zabaviti, a na pošljetku prikazati zaposjednuće Krajine i svršetak okupacije.

c) Dogadjaji u Posavini i istočnoj Bosni od 23. avg. do spoja 3. s 13. zborom.

1. Bojevi kod Doboja (23. i 26. avg., 5. i 6. sept.).

Udarac za udarcem pratio je XX. diviziju, dok joj nije stiglo pojačanje. Najžešća je bila navala ustaška 23. avg. kod Doboja. Tada upotrebiše svu silu, da opkole lijevo krilo XX. divizije i da zauzmu prelaz preko Bosne. Ali ih u tome naumu spriječi ustrajna borba 78. pričuvne pješač. pukovnije i bajunete dviju satnija 70. pješač. pukovn. To ih prisili na uzmicanje prema Grapskoj.

Ni napadaj na centrum ne uspje im, jer ih odlučno i hrabro suzbi 29. pješ. pukov.

Borba se obnovi 26. avg. popodne i 30. avg. prije podne. I premda su ustaše 30. avg. stavile 5 topova u akciju, ostade im pokušaj bez uspjeha.

U takom položaju Szápáry svakim danom željno iščekivaše pomoći od pojačanja divizije novim četama. Ove napokon stigoše 4. i 5. sept. u Doboj i donesoše XX. diviziji spas.

Nove čete (8., 45., 49. i 54. pješ. pukov., zatim 4. i 25. lovački batalijun) sačinjavahu IV. diviziju, koja 2 i 3. sept. predje preko Save kod Broda.

Prije nego li će ta divizija odlučno stupiti u akciju kod Doboja naredi divizioner, da se razoruža Tešanj, oko kojega su se zadnjih dana sakupljale mnogobrojne ustaše, da navale na diviziju s legja. Odmah se zaputiše 4 batalijuna s 2 topa pod zapovjedništvom generala Pistorija u to doslje mirno mjesto, te ga 4. sept. bez ikakva otpora zaposjedoše.

Isti dan posla Szápáry 5 satnija 29. pješ. pukov., da razvide položaj protivnika kod Doboja. U isto doba otpremi 54. pješ. pukovniju u Lipac, da rastjera ustaše, koje se tu u velikom broju sakupljaju i prema Maglaju napredovahu.

Odmah popodne sukobi se 54. pješ. pukov. s ustaškim četama, koje upotrebiše topove, i započe tako žestok boj,

da je doskora morala vojnicima u pomoć doći 8. pješ. pukov. i jedna gorska baterija pod zapovjedništvom generala baruna Waldstättena.

Uza sve to čuvahu ustaše još neko vrijeme svoju poziciju, koju napustiše tek pod veče, progonjeni sve do kasne noći od spomenutih dviju pukovnija.

Taj dan bio je gubitak četa vrlo velik: 110 što mrtvih, što ranjenih.

Sutradan se boj obnovi, pošto ustaše ne popuštalu od svoje nakane, da zatvore cestu prema Maglaju. Njihov tvrdokorni otpor mogoće još samo bajunete skršiti.¹⁾

Istom u noći od 5. na 6. sept. počeše ostavljati svoju poziciju, te se 6. sept. — ponovno napadnuti od četâ — povukoše preko Spreče prema hanu Karanovcu i Gračanici.

Tako se napokon maglajska cesta oslobođi ustaških četa, te se uspostavi sveza sa Sarajevom.

Gubitak u bojevima 5. i 6. sept.: 69 mrtvih (među tima 5 časnika), 347 ranjenih (10 časnika) i 50 zarobljenih (sve u jednoj šumi). Ustaše izgubiše preko 600 svojih ljudi.

2. Juriš na Brčki i zauzeće (12.—17. sept.).

Prije nego što će započeti zajednčka navala 3. i 4. zbora na Posavinu, izdade zapovjednik »druge vojske« fzm. Filipović osnovu, po kojoj će se ravnati oba zborna zapovjednika pri izvagjanju operacijâ. Ponajprije će 4. zbor pod zapovjedništvom fml baruna Bienerttha kod Šamca preći preko Save; zatim će udariti desnom obalom Save prema Brčkom i zaposjeti prelaz kod tog mjesta, a odatle će na Tuzlu. Dotle će 3. zbor pod zapovjedništvom fml. Szápáry-a držati ustaše između Doboja i Gračanice, te istom onda krenuti naprijed, kad 4. zbor uzmogne prodrijeti kroz Mađevicu planinu.

¹⁾ Ali tu smjelost plati 8. pješ. pukov. vrlo skupo. Pri pošljednjem jurišu zaleti se po mraku dvadesetak momaka predaleko, te dopade u ruke protivnicima, koji ih najprije stadoše mučiti, a onda im odrubiti glave i to nad grobovima svojih mrtvaca. Sutradan su se vidile leštine tih nesretnih vojnika: glave im bijahu raskoljene, svaka u tri proreza, i pobacane po grobovima, a sve ostalo tijelo isprobano (Franz Noir, Erlebnisse eines österreichischen Infanteristen in Bosnien und der Hercegovina. Prag 1884. Das Gefecht von Lipac. S. 63—98).

Prema toj osnovi pregje 4. zbor preko Save kod Šamca 14. sept. izjutra, te napredovaše tako dobro, da je već 16. sept. zaposjednuo veći dio zemlje između Save i podnožja Majevice. Gračac (Grad) zauzeše i razoružaše čete iza laka okršaja.

Isti dan stigla je XIII. divizija s 26. pješ. brigadom do Dubravâ kod riječice Tinje (pritočice Save), a 25. pješ. brigada zaposjela je sela Lončare i Krepšić nakon žestokog boja, koji je trajao sve do noći.

Sutradan navalile zajedničkim silama na Brčki: 25. brigada primicaše se mjestu s obje strane ceste, koja vodi od Šamca, a 26. brigada od Dubrava preko rječice Brke, dakle s južne strane.

Naskoro se zametnu ljudi u borbi, u koji moguće sprva stupiti samo pješaci spomenute divizije, dok se ne nagje kasnije zgodno mjesto za topove triju baterija. Topovi dje-lovahu izvrsno, te pješačke kolone stadoše jurišati na ustaške šančeve i najznačajnije kuće u mjestu.

Sve do 8 sati na veče traje borba. Ustaše se opirahu svom silom, ali uza sve to se morade predati Brčki.

Gubitak četa u svim tim bojevima nije bio vrlo velik (43 mrtva, 9 zagubljenih i 167 ranjenih) prema važnosti ovog prelaznog mjeseta za izvagjanje operacijā.

Ustaše ostaviše u Brčkom dvije zastave, dva topa i još nešto municije, te većinom pogibioše u Majevicu, a neki preko Drine u Srbiju (tu ih razoružaše.)

3. Boj kod Doboja (15. sept.). Napredovanje 3. zbora preko Gračanice do Hana Pirkovca.

Megjutim je Szápáry sa svojim četama stupio u akciju. Ustaše se iza boja od 6 sept. uz obale Spreče učvrstili na podnožju Trebovac — i Ozren-planine, te se zaštitiše šančevima.

Na 15. sept. izjutra pogje 4. lovački bataljun protiv ustaškog lijevog krila. Tu se zametnu borbe, koja potraja nekoliko sati. U toj borbi pogibioše 2 momka, a 11 momaka i 1 časnik biše ranjeni.

Sutradan se obnovi razvijanje. Rezultat bijaše povoljan: ustaše se razbjegoše i povukoše uz dolinu do Gračanice. Za njima pohiti 45. pješač. pukov. u Gračanicu, te još istu noć zaposjede to mjesto bez zapreke.

Predstraže pogjoše 17. sept. izjutra i stigoše uz mali okršaj s ustašama do potoka Lohinje, te tako prokrčiše

3. zboru put prema Gračanici i uspostaviše svezu s 45. pješač. pukovnjicom.

Zbor stupaše ovim redom: centrum s topništvom i svim povozom igjaše cestom preko Svjetlice i Brijesnice zaštićen 54. i 61. pješač. pukovnjicom te 3. poljskim lovačkim batalijunom; lijevo se pomicaše brigada generala Brucknera s pet batalijuna po brdima Trebovac-planine, a desno ostatak IV. divizije prema hanu Karanovcu. Pričuvna pješač. pukovnija br. 70. pogje preko Maglaja, Rakovca, Lukavca, Milina sela i Devetka prema hanu Pirkovcu, da spoji ostale česti 3. zbara.

Povoz se ušljed olujâ i kišâ prošastih dana jedva pomicaše razrovanom cestom. Konji napokon obnemogoše, te im momčad 39. pješač. pukovnije priteče u pomoć.

Na veče 17. sept. stigoše čete u Gračanicu. Ostavivši tu dva batalijuna 61. pješač. puk. kao posadu krenu 3. zbor dalje: kao lijevo krilo napredovaše bîlom Majevice pl. 49. pješač. pukov., koja imagjaše i tu svrhu, da uspostavi svezu s 4. zborom; desnom stranom stupaše jaka pobočnica.

Sva mjesta, kojim zbor progje, biše razoružana i predadoše se bez otpora. I tako bez ikakve zapreke stiže zbor 19. sept. na veče u Miričinu.

Sutradan nastavi hod kod Dobošnice, a jedan vod 7. husarske pukovnije pogje na razvijjanje predjela. Kod hana Pirkovca sastade se s ophogjom 70. pričuv. pješač. pukovnije, koja je preko Maglaja i Lukavca dovle stigla. Pošavši još nešto više od 1 km. cestom udariše husari na ustaše i odmah se povratiše, da jave stožeru 3. zbara, koji još isti dan popodne stiže do hana Pirkovca.

Na to biše izaslane predstraže prema Husini, Ljubama i Modracu, a 49. pješ. pukov. u Šikulje.

Uz velike napore izvršila je svoju zadaću 70. pješač. pukovnija. Ona je 17. sept. izjutra krenula iz Doboja, i kasno na veče došla u Maglaj. Tu se je sutradan zorom prevezla na desnu obalu Bosne, pa odmah prešla preko Ozren-planine (Kraljica Ozren 884m). Uz mnoge patnje prešla je vodomegju Bosne i Spreče, i prenoćila zapadno od Lukavca, a 19. sept. stigla u Lukavac. Odatle do doline Turjanskih potoka verala se je kroz prašumu, te oko 11 sati prije podne prispjela u Milino selo, koje je bez zapreke razoružala. Megjutim se je njezina prethodnica sastala s ča-

sničkom ophogjom, koja je bila izaslana iz Gračanice, da uspostavi spoj.

Sutradan (20. sept.) pomicaše se kolona — po odredbi, koja joj stiže od zbornog zapovjednika — prema Poljicu. Tu udari na ustaške čete, koje brzo rasprši.

Odatle krenu 21. sept. prema Ljubačama, da — po stiglom nalogu zbornog zapovjednika — s boka i s legja opkoli mnogobrojne ustaše s redovitim turskim četama, koje su bile zapažene u šančevima na Ravnoj Trešnji. Ali do toga ne dogje.

4. Zaposjednuće Tuzle (22. sept.).

Szápáry je još 20. sept. iz svog tabora kod han Pirkovca naredio, da se razvidi teren prema Tuzli. Ali kad je doznao za ustaške čete na Ravnoj Trešnji, naredio je ponovno i jače razvijanje 22. sept., a brigadi generala baruna Waldstättena da u isto doba zaposjedne nekoliko važnijih točaka u dolini Spreče, te prisili ustaše na povratak prema jugu.

Nu ni do toga ne dogje, jer prije nego što su se čete skupile, stigoše zbornome zapovjedniku dvojica Tuzlaka, te mu javiše, da su prošle noći ustaše posve ostavile Tuzlu i da su Tuzlaci pripravljeni, da svoj grad bez otpora predadu. Oni su to doista htjeli još sprva učiniti, te se nisu latili oružja niti navalili na osmanlijske oblasti, koje su odstupile jedino na prijetnje Sarajlija (31. jul.).

Uza sve to naredi Szápáry četama, da oprezno stupaju prema mjestu. Ali se doskora uvjeri, da su istiniti izaslanički iskazi. To je javljeno i brigadi generala Waldstättena, koji je odmah naredio 54. pješ. pukovniju, da pogje u grad.

U isto doba stiže i 32. pričuvna pješač. pukovn. (od 4. zbora) u Tuzlu.

Megjutim je većina 3. zbora ostavila han Pirkovac i doprla do Tuzle (u dolinu potoka Jale), a grad je zaposjela 70. pričuvna pješač. pukovnija

5. Boj kod Majevice pl. (21. sept.). Spoj 3. i 4. zbora (22. sept.).

O 4. zboru nije se moglo zadugo ništa doznati, premda su ophogje 3. zbora još 17. sept. išle prema Dobošnici, ne bi li štogod zapazile. Istom 20. sept. opazi 49. pješ. pukov. (lijevo krilo 3. zbora) oveću kolonu, koja se kretaše od

Srebrenika prema Osoju. Ali taj dan ne dogje još do spoja — 49. pješ. pukov. prenoći na Tinjalinom brdu (465 m, sjeverno od Tuzle.)

Sutradan se napokon spojiše oba zbora, pošto je 4. zbor u to doba prispio kod Doknja (sjeverno od Tuzle), a 3. zbor u isto vrijeme napredovao od hana Pirkovca prema Tuzli.

Zapovjednik 4. zbora osiguravši prelaz preko Save kod Brčkog poveo je naime svoje čete prema jugu. Ujedno je otpremio 25. pješ. brigadu s 32. pričuvnom pješ. pukov. i 2 baterije do Doknja, da odatle krenu na Tuzlu. Pobočnice pogjoše još u 5 sati izjutra, a centrum iza 7 sati rečenim smjerom.

Odmah u početku hoda sraziše se prethodnice svih kolona s ustašama, koje se bijahu razredale po brdima Majevice planine. Srednja kolona upotrebi baterije. Pod njezinom zaštitom uspe se brigada uza sav otpor ustaških četa na vrhove brdâ, zauze na juriš šančeve i natjera ustaše u bijeg.

Gubitak četâ: 29 momaka što mrtvih, što ranjenih.

Oko 5 sati popodne stigoše kolone u Dokanj, a sutradan (22. sept.) prispje 32. prič. pješač. pukov. s čelom 3. zbora u Tuzlu.

6. Zaposjednuće Bjeline (20. sept.).

Još 20. sept. naregjeno je 26. pješ. brigadi, da se s tri batalijuna otputi cestom prema Bjelini do Donjeg Dragaljevca. Svrha joj je bila, da štiti XIII. diviziju na lijevom boku i istraži, da li su istinite vijesti o sakupljanju ustašâ kod Bjeline.

Dva dana prije toga disponovan je jedan odjel 24. pješ. pukovnije u Brezovo Polje, a jedna satnija odatle do Vršana, da zaposjedne most preko potoka Gnjice, te ga očuva, dok ne stigne brigada.

Na 19. sept. pakot otisle su ostale čete 24. pješ. pukovnije u Dubrave (između Brčkog i Gradačca), da razoružaju to i okolna sela.

Megjutim se pojavi na mostu deputacija muslimanâ, koja ponudi predaju mjesta. Na tu vijest povrati se pukovnija još isti dan iz Dubrave u Brezovo Polje.

Ali u to se stadoše oveće ustaške čete približavati mostu i onu satniju neprestano uznenirivati. Ona se jedva moguće braniti od napadaja. Napokon joj stiže pojačanje, te ustaše moradoše uzmaknuti.

Izjutra 20. sept. zaputi se 24. pješ. pukov. iz Brezova Polja i ugje popodne bez zapreke u Bjelinu, koju odmah razoruža.

U mjestu nagje 2 časnika i 18 momaka redovitih turskih četa, a osim toga tri topa, četvera kola za municiju i veliku zalihu baruta.

7. Zaposjednuće Zvornika i Srebrenice (27. i 29. sept.).

Ustaše se bijahu razbjegle prema Zvorniku.

Poslije zaposjednuća Tuzle biše postepeno razoružana ostala mjesta tuzlanskog kotara, a zatim je valjalo udariti na Zvornik, pošlijednje uporište ustašâ, koje se bijahu skupile u sjevero-istočnom kutu Bosne. Tu se očekivaše ozbiljan otpor prema suglasnim vijestima, koje otuda stizahu. 26. septembra bi odabran za dan navale na to mjesto.

Ali dan prije toga dogje iz Zvornika izaslanstvo, da se pokloni Szápáry-u i u ime ostalog stanovništva preda grad. Ujedno moljaše deputacija, da Zvornik što prije zaposjedne. Zvorničane ne moguće naime muftija plevljanski prisiliti, da mu se pridruže; ne uspjevši ni u Srebrenici, ode muftija u Višegrad i otada iščežnu s bojišta.

Szápáry naredi XXXI. diviziji, da odmah pogje prema Zvorniku, te već 27. sept. prije podne zaposjede i razoruža mjesto 23. pričuv. pješač. pukovnija bez ikakva otpora. U tvrgji nagje 44 topa i mnogo municije.

Preksutradan (29. sept.) bi takogjer zaposjednuta i razoružana Srebrenica, pošto je taj dan došla deputacija srebreničkih gragjana pred zapovjednika XXXI. divizije, poklonila mu se i molila, da u isto doba zaposjedne i njihovo mjesto. Tu je bilo osam topova i nešto municije.

Tako eto padoše sva znamenitija mjesta sjevero-istočne Bosne u ruke c. i kr. četa. Još je samo trebalo pacificirati krajeve, koji leže južno od sprečke doline, i napokon uspostaviti spoj 3. s 13. zborom, koji je operirao u jugo-istočnom pravcu.

S tim operacijama 13. zbora valja nam se sada upoznati

8. Četovanje 13. zbora na Glasincu.

Poslije zauzeća Sarajeva naredi zapovjednik »druge vojske«, da se doskora otpočne s ovećim četovanjem okolini glavnog grada. Time htijaše s jedne strane, da raslijera omanje buntovničke čete, a s druge da se približi

glavnoj sili ustašâ, koja se je skupila oko Goražda i Rogatice.

Još 23. avg. pogje u tu svrhu gorska brigada pukovnika Villecza prema Visokom, te razoruža okolna mjesta bez otpora.

Sutradan krenu oveća kolona pod zapovjedništvom generala pl. Kopfingera (s brigadama pukovnikâ Polza i Lemajića) iz Sarajeva višegradskom cestom, da razvidi predjeli oko Romanije planine. Pod veće tog dana stiže kolona na vrh te planine, do Hana na Romaniji. Tu doznade, da su se ustaše na Glasincu kod Baltića u velikoj množini sakupile i šančeve podigle. Da se o tome uvjeri, povede Kopfinger 25. avg. na boj spremnu kolonu do Glasinca, a ujedno posla jaku četu protiv desnog ustaškog krila.

Ali stigavši u Glasinac doču, da su ustaše još prošle noći odmaglile, pošto su saznale da se približuju c. i kr. čete. Na to odredi zapovjednik, da se kolona već dođućeg dana spremi na povratak, te stiže u Sarajevo 27. avg.

Prigodom četovanja saznao je Kopfinger nešto i o ustaškom vogji Hadži-Loji. Kazali su mu, da je poslije zauzeća Sarajeva pobjegao prema selu Bjelosalićima (na glasinačkom polju) i da tu još leži od rane, što ju je slučajno zadobio, jer mu se je vlastita puška odapela.

Kopfinger je poslao pojači odjel vojnikâ prema tome selu, da uhvate ustaškog vogju; ali ga ne nagjoše, pošto je nekoliko sati prije njihovog dolaska odnesen prema Rogatici.

9. Boj kod Mokrog (3. sept.).

U noći od 1. do 2. sept. stiže u Sarajevo vijest, da se oko Glasinca ponovno sakupljaju ustaške čete. Odmah naredi Filipović VI. diviziji, da još pred zoru pogje prema Romaniji.

Do hana Brezovice stupaše divizija višegradskom cestom u jednoj koloni, a tu se razdijeli u tri: 1. Glavnu kolonu ($1\frac{1}{2}$ batal. 38. i 3 batal. 52. pješač. pukovnije, 27. i 31. lovački bataljun, $1\frac{1}{2}$ baterije i 1 vođ husara) vodio je sâm divizioner Tegetthoff preko Bijske Stijene prema gornjem toku potoka Kržulja; odatle bi joj valjalo uspeti se na brda sjeverno od hana na Romaniji, te tu napasti desno krilo ustaša. 2. Desna pobočnica (2 batal. 27. pričuv. pješač. pukovnije) pod zapovjedništvom potpu-

kovnika pl. Schuettenberg-a ode prema Mokrom, da sutradan (3. sept.) navali na lijevo krilo ustaša. 3. Istim putem (cestom prema Mokrom) stupaše i centrum pod vodstvom pukovnika Pittela¹⁾ s jednim batal. 38. pješač. pukovnije, 2 satnije 9. lovač. batalijuna, 2 gorska topa i 3 voda husara. Svrha mu bijaše, da sve dotle uzdrži boj s ustašama, dok glavna kolona ne napane lijevo protivničko krilo.

Prema toj dispoziciji otpočeše sve tri kolone izvagjati svoju zadaću (3. sept. izjutra). Ali velike terenske poteškoće i nestašica pouzdanih provodića bijaše uzrok, da nije nikako moglo doći do njihovog zajedničkog djelovanja (prema rečenoj osnovi). Glavna kolona je dan prije predaleko odmakla prema sjeveru, te je došla do Kadinskog Sela, i tako se previše udaljila od svog cilja.

Desna pobočnica je previše otišla prema jugu, te je istom oko pet sati popodne prispjela do hana na Romaniji, i tako nije više mogla stupiti u akciju.

Srednja kolona udarila je već u sedam sati izjutra na jake ustaške čete, koje su bile zaposjele vrhove po Romaniji. Odmah se zametnu živahan boj, u kojem protivničke čete biše suzbijene, te već oko podne moradoše uzmaknuti. Kod hana na Romaniji stiže ih još na vrijeme glavna kolona i natjera u bijeg.

Gubitak tog dana: 14 mrtvih (1 časnik) i 50 ranjenih (2 časnika); kod ustaša: 30 što mrtvih, što ranjenih.

Sutradan izjutra otposla zapovjednik 31. lovački batalijun prema Glasincu, da razvedi taj kraj. Rezultat je bio povoljan: ustaše su se još 3. sept. na veče povukle prema Zvorniku.

Sada zaposjedoše Romaniju $2\frac{1}{2}$ batal. 38. pješač. pukovnije i 2 lovačke satnije. Te čete biše naskoro smještene u dva čardaka, koja se u tu svrhu podigoše.

I višegradska cesta, koja je dotle bila u lošem stanju, bi sad popravljena, da se odsele mogne lakše doći do mjesta, koja još nisu bila zaposjednuta.

10. Boj kod Šenkovića i Bandina Odžaka (21. sept.).

Premda se ustaše bijahu razbjegle prema Zvorniku i Rogatici, ipak stizahu vijesti, da se opet sakupljaju u ovećim hrpmama oko Šenkovića i Bandina Odžaka.

¹⁾ Unaprijegjen od potpukovnika na čast pukovnika.

Da te čete rasprši, a ujedno da se približi Drini, naredi Filipović I. diviziji, da se 19. sept. zaputi iz Sarajeva preko Mokrog i Romanije i prikući Rogatici. Olavne svrha neka joj bude: osiguranje ceste prema Rogatici.

Prema toj odredbi stiže I. divizija 19. sept. u Mokro, a 20. sept. u sutor do hana pod Romanijom. U noći od 20. na 21. sept. (i to u 1 sat) nastavi ona svoj hod s ovom dispozicijom: centrum pod vodstvom pukovnika Pittela stupaše cestom; na lijevom krilu zapovijedaše pukovnik König nad 1 gorskog baterijom i 5 batalijuna, koji se pomicahu preko Glasinca i Baltića, da opkole desno krilo ustaša jednim zaokretom na desno. Sličnu svrhu imagjaše i kolona pukovnika Rakasovića (3 batal. i 1 gorska baterija) protiv lijevog ustaškog krila. Ona se kretaše odhana pod Romanijom preko Mrvića i Crkvine prema Šenkovićima.

Oko 7 sati izjutra primicahu se čete ustašama, koje su se bile izvrsno zaštitile i utvrdile između Bandina Odžaka i Šenkovića. Bilo ih je oko 7000, a imali su uza se tri topa.

Iza kratkog boja dočepa se lijeva i srednja kolona najvažnijih njihovih šančeva, a pukovnik Rakasović pokaza se sa svojim četama na brdima povrh Šenkovića i prisili ustaše na uzmicanje prema Rogatici. Velikom brzinom razbjegoše se oni svi, te se boj svrši oko jedan sat po podne.

Gubitak je bio vrlo velik: 87 mrtvih (3 časnika), a 375 ranjenih (9 časnika). Ali su zato bile i pošljedice velike, jer je tim bojem zadan pošljednji udarac insurekciji u istočnoj Bosni, te se mogao bez preke napredovati prema Drini.

U ovom boju zaplijeniše čete dva topa, nekoliko zastava, municije i ratnih sprava.

Sutradan izjutra (22. sept.) pogje ista divizija jugoistočnim pravcem i zaposjede još isti dan bez otpora Rogatiku. I tu nagje mnogo pušaka i municije.

Ustaše su se povukle prema Goraždu i Višegradu.

11. Uspostavljenje spoja između 3. i 13. zbora. Zaposjednuće Goražda, Višegrada, Čajniča, Foče i Konjica.

U tu svrhu poslana je od 13. zborna iz Sarajeva 29. pješač. pukov. s jednom gorskog baterijom pod vodstvom

pukovnika pl. David-a u Olovo. Kolona je ostavila Sarajevo 19. sept., prošla kod sela Prgoševa mimo nekoliko zapuštenih šančeva, te stigla u Olovo 21. sept. u podne nakon vrlo naporna hoda. Stanovnici tog mjesta bili su pobjegli što u okolne šume, što prema hanu Karauli i Kladnju, a Olovo ostavili posve pusto.

Zapovjednik 3. zbora posla u tu svrhu 26. sept. generala Waldstätten-a iz Tuzle prema Kladnju, a drugi dio tog zbora oputi se s glavnim stanom u Doboju, te se odatle spajaše s odjelima 13. zbora u dolini Bosne.

U Tuzli ostade samo brigada pukovnika pl. Deésy-a kao posada.

Napokon biše zaposjednuta i ostala mjesta u istočnoj Bosni brzo i bez ikakve zapreke: 3. oktobra Goražde,¹⁾ (8. pješ. brigada), 4. oktobra Višegrad (1. pješač. brigada),²⁾ isti dan i Čajniče (2 batal. 8. pješač. brigade), a 5. okt. Foča. Toga dana se predade i hercegovačko mjesto Konjic.

I time se završuju operacije u Posavini i istočnoj Bosni.

¹⁾ Kod Goražda (u selu Živojevićima) uhvaćen je Hadži-Lojo dne 2. oktobra. O tome događaju pripovijeda očevidač F. Noir (Erlebnisse eines österr. Infanteristen in B. und d. H. S. 142—148) ovako: „Jedan Srbin iz višegradske okoline dogje u Rogaticu i javi, da on zna, gdje boravi Hadži-Lojo. U jednoj šumi između Rogatice i Višegrada da je ostao bez pomoći, ostavljen od svih, a zbog rane na nozi da ne može dalje; samo dva čovjeka da ga čuvaju. Odmah podje jedan časnik (natporučnik Hrvat Mihovil Stipetić 37. pješ. puk.) s 1½ satnije pod vodstvom onog Srbina, te stigoše do Preces (Prače?), 3 sata za Rogaticom. Tu nagjoše Hadži-Loju pod šatorom od granja. Ona dva čovjeka pred šatorom izjavili su, da se Hadži-Lojo predaje. Major izvuče svoju sablju i proglaši ga zarobljenikom. Od granja i pruća sklopiše vojnici nosiljku, u nju postaviše Hadži-Loju i ponesoše ga 4 pješaka u Rogatiću. Tu ga staviše u oružnički zatvor. Liječnik mu htjede odrezati nogu, ali on to nikako ne dopusti. Tri dana iza toga otpremiše ga na kolima u Sarajevo, gdje napokon morade dopustiti, da se operacija izvede. Kasnije mu stiže pomilovanje, te zbog raznih „prestupaka“ bi osuđen na 5 godina robije u Theresienstadt (u Češkoj). — „U Theresienstadtju je posve ozdravio. Napokon bi amnestiran, i pošto mu bijaše zabranjen povratak u Bosnu, ode u Meku sa ženom i kćeri, s kojima se sastade u Trstu (one mu biše dopremljene iz Bosne). U Meci je živio od doživotne mirovine, koju su mu dopitali. Doskora mu umre žena, a kći mu se udade. Malo zatim umre i on“. (Zapamćenja fra G. Martića str. 118.).

²⁾ Tu je sudjelovao kao major Hrvat Ivan Tomičić († u Beču u maju 1909.).

b. Operacije u Krajini i zapadnoj Bosni od kraja avgusta do svršetka okupacije (20. oktobra).

*1. Zaposjednuće Bronzenog Majdana, Kozarca i Prijedora.
Zauzeće Ključa (6.—8. sept.).*

Čim je stiglo u Krajinu prvo pojačanje četa, odmah se je otpočelo s razoružavanjem ovećih mjesta: Bronzeni Majdan, Kozarac i Prijedor zaposjede 71. pješ. brigada bez ikakva otpora.

Još pri kraju mjeseca avgusta obavilo se je razvigjanje oko Ključa. Tada je to mjesto bilo zaposjednuto jakim ustaškim četama.

Od tog vremena stizahu u Banju Luku pouzadane vijesti, po kojim se moguće zaključivati, da se je blizu Ključa sakupilo mnoštvo ustaša.

Stoga pogje general Samec zorom 4. sept. s 3 batal 22., 1 batal. 26. i 1 bat. 53. pješ. pukovnije s dvije gorske baterije prema Ključu, te stiže blizu tog mjesta bez zapreke (6. sept.). Čim zapazi ustaše zaštićene jakim šančevima, odmah stade navaljivati na njih. Boj bijaše žestok, te potraje sve do noći. Ustaše biše potisnute na lijevu obalu Save, njihova dva šanca na desnoj obali Ižnice, pa i sâm Kluč s nekoliko kuća kod tvргje — sve to pade napokon četama u ruke. U tvrgji i u jednom šancu uz petrovačku cestu ostadoše tu noć ustaške čete.

Sutradan dade Samec svojim četama odmor. Taj dan dijelila ga je dolina potoka Ižnice od ustaške sile.

Preksutra (8. sept.) nastavi navalu opkoljivanjem ustaškog desnog krila. To je bio odlučan čas za ustaše sakupljene oko Ključa: oni moradoše napustiti svoju poziciju, a naskoro i tvrgju, na koju sa zapadne strane energično navališe vojnici uz najveće poteškoće.

Već oko 10 sati prije podne razbjegoše se ustaše sasvim

Gubitak četâ bijaše vrlo velik: 313 što mrtvih, što ranjenih, a među njima 12 časnika.

Ali su zato i posljedice zauzeća Ključa bile znatne. Oko Banje Luke nastavi se razoružavanje velikom brzinom, te već 8. sept. i dojdućih dana biše bez otpora zaposjednuta ova mjesta: Sanski Most, Skender-Vakuf, Stari Majdan, Kotor-Varoš i Kamengrad.

2. Boj kod hana Prologa i navala na Bihać (7. sept.)

Poslije uspjele demonstracije protiv Livna (15. avg.) povukao se je general Csikós prema Sinju poslavši u isto vrijeme jedan bataljun do hana Prologa, da čuva prolaz preko tog prirodnog prelaza iz zapadne Bosne u Dalmaciju. Na taj bataljun navalile 7. sept. turske čete, koje su došle iz Livna; ali iza kratkog boja biše suzbijene.

Isti dan započe general Zach navalu na Bihać. Oko tog utvrgjenog mjesa bile su se ustaše pod vodstvom Husein-beg a Karabegovića sakupile u tolikom mnoštvu, da je upravo bilo nužno poduzeti ozbiljne mjere, da se uguši svaki ustanak u zametku, jer je odatle prijetila opasnost i megji monarhije.

Zbog toga prekorači Zach sa 72. pješ. brigadom među kod Zavalja (7. sept.) i pogje na Bihać s ovom dispozicijom četā: Desnu kolonu sačinjavaše 23. pješ. pukovnija, koja je imala svrhu, da od Skočaja napane na šančeve, što su bili podignuti jugo-zapadno od Bihaća; drugoj koloni (79. pričuv. pješ. pukov.) bila je zadaća, da krene prema Žegaru, te uznaстоji dočepati se carine i groblja.

Doskora se zametnu žestoka borba. Čete oteše ustašama oba šanca, početak im dakle bijaše sretan. Ali uza sav napor ne pogje im za rukom, da otmu carinu i groblje, jer te dvije važne točke branjahu ustaše svom snagom svojom. Uz to im neprestano pridolažahu nove čete, te su bili mnogo jači (oko 15.000 bijaše ih taj dan koncentrovano oko Bihaća) od Zachove brigade; napokon mnogo smetaše Zachovim četama i magla.

Poradi svega toga se odluči Zach, da u sumračje boj prekine, te se povuče prema Zavalju.

Gubitak bijaše velik: 98 mrtvih (3 časnika), 418 ranjenih (18 časnika) i 35 zagubljenih.

Za te bitke kod Bihaća stiže iz sela Izačić u Zavalje do 250 ustaša s nakanom, da provale na hrvatski teritorij, te uznemire Zachovu brigadu s legja. Ali tu namjeru osujeti 80. hrv. domobranski bataljun (iz Zagreba), i ta četa bi smrvljena.

3. Čarkanje kod Leskovca i Prosičenog Kamenog (8. sept.).

Još u avgustu skupljahu se ustaše u ovećem broju kod Prosičenog Kamenog na Korani, te namjeravaju s dva redif-batalijuna iz Novog udariti na među monarhije. Tako se barem govorkaše.

Te se vijesti i obistiniše 8. sept. Taj dan — baš iza one nesretne bitke kod Žegara pojaviše se ustaše sjeverno od Bihaća, neposredno uz hrvatsku megju. Četa od 600 ljudi obori se odmah na predstražu 12. lovač. bataljuna. Tom zgodom pogibioše 3 momka (od tog batal.), a 2 momka i 1 časnik biše ranjeni.

Isti dan popodne uznemiriše ustaše i 88. hrv. bataljun. Gubitak mu bijaše: 1 momak mrtav i 1 ranjen.

4. Zauzeće Bihaća (15.—19. sept.).

Čim stiže nužno pojačanje četâ, odmah bi obnovljena akcija protiv Bihaća. Da to poduzeće uspije, valjalo je ponajprije spriječiti, da se ustaše ne mognu koncentrovati oko tog mjesta.

U tu svrhu pogje general S a m e c iz Ključa, a pukovnik pl. M u s u l i n iz Donjeg Lapca (lička graničarska pukovnija) protiv Petrovca, Bilaja i K u l e n - V a k u f a.

Megjutim se pobuni raja protiv begova. Provociraše ju ustaše svojim nasiljem. Do krvavog sukoba dogje u G r m e č-planini.

U takovim prilikama bilo je ustašama teško obraniti Bihać.

Udružene brigade generalâ Z a c h a i R h e i n l ä n d e r a započeše 15. sept. odlučnu borbu s ustašama. Još isti dan ote 76. prič. pješ. pukov. selo I z a c i ī, koje su žilavo branili. Odmah padoše i susjedna sela (Vikić i druga, koja leže u neposrednoj okolini). Ujedno bi rastjerano oko 800 ustaša, koje se bijahu preko P a p a r a približile B a l j e v c u, te počele paliti kuće i sjenike nedaleko tog sela.

U isto doba dočepa se 23. pješač. pukov. s 1. lovačkim batal. njihove pozicije kod župnog stana u Ž e g a r u.

Za te borbe izvagjahu odjeli 88. hrv. domobr. batal. demonstracije kod L j e s k o v c a i P r o s i č e n o g K a m e n a, da odvrate pažnju ustašâ od glavne navale.

Ukupni gubitak četâ tog dana: 61 što mrtvih, što ranjenih (megju tima 5 časnika).

Sutradan se činjahu pripreme za navalu na brdo D e b e l j a č u (573m, južno od Bihaća), gdje su bili ustaški šančevi, i na sami Bihać.

Dne 17. sept. odmarahu se čete, da uzmognu svom energijom nastaviti navalu 18. sept.

Borba otpoče pucnjavom iz topova na Debeljaču. Zatim stadoše 4 bataljuna jurišati na one šančeve, te ih napokon

zaposjedoše. Snažnom rukom branjahu ih još na veče tog dana, kad ustaše kušahu, da ih predobiju.

Ali time se još ne dovrši ta očajna borba. I sutradan prije podne držala se je bihaćka tvrgja. Istom popodne, kad uvigje, da joj nema spasa, pošto joj sa svih uzvišenijih točaka prijeti opasnost, izvjesi bijelu zastavu u znak kapitulacije. Odmah ugjoše čete u grad i tvrgju, te ih zaposjedoše (19. sept.).

Ustaše pobjegoše prema Petrovcu i u sjevernu Krajinu ostavivši iza sebe pet topova, mnogo oružja i municije. Redovna turska posada u tvrgji (1 stožerni časnik, 32 časnika i 139 momaka) predade se i bi eskortirana u Zagreb.

Ukupni gubitak četâ pri navalii 18. sept.: 177 što mrtvih, što ranjenih i zagubljenih (5 časnika).

Pad Bihaća odlučno djelovaše na ostala znamenitija mjesta u Krajini. Tako zaposjede 83. hrv. domobraska brigada pod vodstvom pukovnika Musulina Kulen-Vakuf bez otpora. Stanovnici tog mjesta moljahu za milost i oproštenje, što su u zadnje doba mnogo navaljivali na megju. To isto učiniše Klisa (sjeverno od Kulen-Vakufa), Orašac (sjeverno od Kulen-Vakufa) i Bilaj (sjeveroistočno od Kulen-Vakufa).

Megjutim igjahu brigade generala Zacha i Rheinländera sve to dalje prema jugo-istoku, dakle onim smjerom, kojim su pobjegle ustaše. Namjera im je bila i to, da se spoje s četama generala Sameca, te upokore ostala mjesta, naročito Petrovac, to središte za sakupljanje ustaša. Nu to se svrši bez prolijevanja krvi, pošto 25. sept. stiže iz Petrovca izaslanstvo, da se pokloni i izjavi spremnim predati oružje.

Banjalučka posada opet pacificira predjele oko Save, naročito Kozaru i Prosaru planinu, te tako zadnjih dana septembra još samo skrajne točke u sjevero-zapadnoj česti Krajine (izmegju Une i hrvatske megje) bijahu u rukama ustaša.¹

U zapadnoj Bosni opiraše se još žestoko grad Livno.

5. Zauzeće Livna (28. sept.).

Kod Livna se neprestano sakupljahu ustaše, tako da ih je u polovini septembra bilo blizu 8.000 ljudi, a medju tima polovica redovitih turskih vojnika.

Takove vijesti stizahu iz pouzdana vrela. Stoga ne započinjahu čete nikakve akcije, dok ne stigne pojačanje iz

Sarajeva i Travnika, a dotle samo promatraju položaj ustaških četa.

Napokon stiže u podne 26. sept. fzm. vojvoda Württemberg sa VII. divizijom (zapovjednik general Müller, brigadiri general Pistor, gen. nadvojvoda Ivan Salvator i pukovnik Vilicz). Brigade su se sakupile iz svojih garnizona (Sarajevo i Jajce) u Travniku, te se još 18. sept. zaputile prema Livnu.

Ali ih mnogo smetaše kiša, koja je razrovala i onako u ono doba lošu cestu od Donjeg Vakufa preko Bugojna i Kupresa, te istom 26. sept. izjutra prispješe u Suicu. Prethodnica divizije bila je u to doba na vrh Borove Glave.

Još isti dan popodne bi uspostavljen spoj s brigadom generala Csikosa, koja je stigla preko hana Prologa. Ujedno bi obavljeno cerniranje mjesta.

Ustaše obasuše glavnu kolonu vatrom iz topova. Ali kad spaziše, da će biti naskoro opkoljene, pokušaše da pobegnu prema Glamocu. To im ne pogje za rukom.

Sutradan se čete još više približiše Livnu. Već u zoru biše postavljene baterije na uzvišenije točke, te oko $7\frac{1}{2}$ sati izjutra otpoče pucnjava iz 38 topova. Ali zbog guste magle moradoše pojedine baterije naskoro prestati s pučanjem; jedino obe gorske baterije i topovi brigade generala Csikosa mogahu pomalo podržavati vatrū.

Oko 4 sata popodne magla se diže i pučanje obnovi. To djelovaše na držanje ustašâ užasno: njihova se prethodnica iza kratke borbe morade skloniti u grad i utvrde, kojima se topovi obnoć još više približiše.

Sutradan (28. sept.) istom što su topovi izjutra započeli pucati, stiže iz grada deputacija, da javi kapitulaciju Livna. Već u 9 sati prije podne vijala se je carska zastava na tornju gornjeg kaštela.

Gubitak bijaše razmjerno malen: 40 ljudi što mrtvih, što ranjenih (od tih pošljednih 4 časnika).

U gradu nagjoše čete 500 nizama, 14 topova, mnogo municije i drugog ratnog materijala.

Padom Livna ispade ustašama iz ruku najvažnije uporište u zapadnoj Bosni, kao što im je padom Bihaća oduzeto glavno uporište u Krajini.

Preostade još samo pacifikacija omanjih mjesta u zapadnoj Bosni i krajeva, koji leže između Une i hrvatske medje. I to se je doskora izvelo.

*6. Boj kod Peći (6. i 7. okt.). Svršetak okupacije (20. okt.).
Vladarev „ukaz“.*

Pacifikacija Krajine između Une i hrvatske međe povjerena je generalu Rheinländeru, koji odluči snažnim udarcem skršiti i zadnji pokušaj ustaša.

Dne 4. okt. pogje on iz Bihaća uz među sjevernim pravcem prema Peći. Putem doznade, da su se ustaše iz Vrnograča, Bužima i Jezerskog skupile oko Peći, te zaposjele Debelo brdo (341^m).

Preksutra prije podne sukobi se prethodnica s ustaškim četama. Zametnu se žestok boj, koji potraja čitav dan (6. okt.). Premda je ustaša bilo mnogo više, ipak ne izvođiće pobjede.

Borba se 7. okt. nastavi, te iza više sati boja pada Peć i Pećka gora (sjeverno od Peći).

Gubitak u ovim bojevima bio je velik (naročito 6. sept.): 53 mrtva i 205 ranjenih (5 časnika).

Preostali stanovnici u Peći i okolnim mjestima biše na laku ruku razoružani. Zatim razoruža Rheinländer i susjedna mjesta: 9. okt. Podvizd, 10. okt. Vrnograč, a napokon i Bužim, koji se dragovoljno predaje.

Na to se vradi u Bihać, u nadi da je potpuno dovršio pacifikaciju Krajine. Ali iza svog povratka saznade, da se još opire mala tvrgja u Kladuši. Na 20. oktobra prisili 1. lovački bataljun i nju na predaju. I time se završi zaposjednuće čitave zemlje u ne puna tri mjeseca.

Dan prije toga t. j. 19. oktobra izdade vladar u Gödöllö-u na okupacione čete »ukaz«, u kojem im izrazuje svoje priznanje za njihovu veliku požrtvovnost, ustrajnost i vjernost, napokon ih hvali poradi izvrsne discipline i spretnosti u hodu po nepovoljnu vremenu i lošim putevima uz razne i velike oskudice.

C) Pregled važnijih događaja i promjena poslije okupacije.

Još se nije okupacija posve ni dovršila, a porta se obrati okružnom notom na signatarne vlasti (8. okt. 1878.)

tužeći se na bezbrojne izgrede, što su počinile austro-ugarske čete u Bosni i Hercegovini za okupacije. Pri tome se pozivaše na izvještaje Hafiz-paše i drugili bosanskih velikaša.

Andrássy ispitavši stvar potanko, dokaza opširnim brzojavom, upravljenim na portu, da su sve to puke izmišljotine.¹⁾

Odmah iza okupacije predano je vrhovno upraviteljstvo nad lokalnom upravom Bosne i Hercegovine zajedničkom ministarskom vijeću (Previšnjom odlukom od 16. sept. i 29. okt. 1878.), a za potrebite prethodne radnje postavljena je u ministarstvu vanjskih poslova »bosanska komisija«. U njoj bijaše po jedan izaslanik od tri zajednička ministarstva i po jedan ugarske vlade. Ali već Previšnjom odlukom od 26. febr. 1879. vogjenje bosansko-hercegovačke uprave predano je z a j e d n i č k o m m i n i s t a r s t v u f i n a n c i j a , a malo zatim ustanovljen je u tome ministarstvu i naročiti »bosanski ured« (9. marta 1879.). Time je »bosanska komisija« prestala faktično, a god. 1880. i formalno funkcionirati.²⁾

Prema zaključku berlinskog kongresa valjalo se je Austro-Ugarskoj sporazumiti s Turskom o potankostima 25. članka berlinskog ugovora. To se je doskora i učinilo. Dne 21. aprila 1879. sklopljena je naime između obje države konvencija u Carigradu, po kojoj se odregjuje:

1. da se okupacijom ne oduzimaju sultanu s u v e r e n s k a p r a v a ;
2. da se turski funkcionari, koji su u zemlji, preuzmu u upravu, ako su kvalifikovani, a inače da se napose upotrebe domaće sile (čl. I.);
3. da se svim konfesijama, osobito islamskoj, dade potpuna sloboda; da se Austro-Ugarska osobito brine za muslimane ne samo pogledom na njihovu vjeroispovijed, već i njihove običaje, a najposlijе da se u džamijama petkom u molitvi spominje ime sultanovo i da se ondje, gdje se je do sada isticala otomanska zastava na džamijama, taj običaj, i nadalje pridrži (čl. II.);
4. da se prihodi Bosne i Hercegovine upotrebe za zemlje, njezine uprave i nužne melioracije (čl. III.);
5. da otomanski novci zadrže svoj slobodni tečaj (čl. IV.).

¹⁾ Fournier, 80.

²⁾ Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906., str. 17.

Još se govori u konvenciji o povratku ratnog materijala i ratnih sprava Turskoj, nadalje o uređenju postupka s bosansko-hercegovačkim zemaljskim pripadnicima, koji privremeno ili trajno borave izvan Bosne i Hercegovine, a napokon se sreguju potankosti garnizonskog prava austro-ugarskih četa u sandžaku novopazarskom (čl. VII.—X.)¹⁾.

U carigradskoj se konvenciji ne govori više o pri-vremenoj okupaciji, već kako je određeno u 25. čl. berlinskog ugovora t. j. o okupaciji s neomeđenim vremenom. Time su obje države proglašile tajni ugovor od 13. jula 1878. nevaljanim. Andrássy naime nije više htio pristati na poziv turskih izaslanika, da i u ovaj ugovor umetne riječ »pri-vremeno«²⁾.

Od nove godine 1880. primljene su Bosna i Hercegovina u sveopće carinsko područje austro-ugarske monarhije,³⁾ a u septembru te godine ušle su c. i kr. čete u sandžak novopazarski, te bez otpora zaposjele — prema berlinskom ugovoru — 4 mjesta: Plevlje, Prijeopolje, Bijelo Polje i Priboj.

Bosna i Hercegovina bijahu samo prividno pacificirane; jer kad je u novembru 1881. proglašen obrambeni zakon, po kojem su stanovnici bili podvrženi vojničkoj dužnosti, buknu ustakan u Krivošijama, brzo se raširi po ostaloj Hercegovini, te zahvati i južnu Bosnu do Trnova. General Jovanović uguši ustakan (do početka aprila 1882.), novacjenje se provede, a posade biše pojačane.

Rusija svjetovaše tada Austriju, da zemlje anektira;⁴⁾ ali do toga ne dogje, i ako je ugovor između Austrije i Rusije bio obnovljen godine 1884., te vrijedio sve do 1887.

Od posljednjeg ustanka vlada u zemlji potpun mir. U to (oba absolutističkog režima ministra Kállay-a (do jula 1903.) i Buriána (od 1903.) obe zemlje polagano napreduju.

Ne može u ovom kratkom pregledu biti govora o tom kulturnom radu. Potanku sliku u tome pogledu iznijeli su ministarski »Izvještaji o upravi Bosne i Hercegovine« god. 1906.—1908. Pribrano gradivo u njima valjalo bi nakon pomnjivog proučavanja objektivno i svestrano ocijeniti, i tek onda bi izišla kulturna slika posve jasna.

¹⁾ Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906., str. 16. i 17.

²⁾ Fournier, 81.

³⁾ Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906., str 402.

⁴⁾ Fournier, 83.

Nu ipak treba barem napomenuti 2—3 znamenitije promjene prije aneksije. Dne 1. sept. 1905. proglašen je pravoslavni crkveni statut, po kojem dobi pravoslavna crkva autonomnu upravu;¹⁾ u početku dođuće godine uveden je paušal za desetinu prema poprečnoj vrijednosti od posljednih 10 godina; u julu iste godine (1906.) biše ustrojeni samostalni kotarski sudovi, koji su dotada bili stopljeni s političkom upravom.

U isto doba predade se prometu istočna željeznica Sarajevo-Vardište dotično Uvac, a u februaru 1908. najavi Austro-Ugarska svoj projekat o izgradnji novopazarske željeznicе od Uvca do Mitrovice. To uzruja ponajviše Rusiju, koja s interesovanim državama (Italijom, Srbijom, Crnom Gorom) stade raditi oko ostvarenja dunavsko-jadranske pruge.

U julu te godine prisiliše Mladoturci sultana, da proglaši ustav za čitavu svoju carevinu. Ta nenadana politička promjena u osmanlijskom carstvu uticaše i na skorašnje rješenje suvereniteta na Bosnu i Hercegovinu.

Turska je naime iza proglašenja ustava propustila pozvati i stanovnike Bosne i Hercegovine, da sudjeluju u carigradskom parlamentu, i time se je sultan, koji je i onako bio samo po imenu vrhovni gospodar, tako rekuć šutke odrekao svoje suverenosti na te zemlje, koje eto ostadoše jedine na Balkanu bez ustavne slobode.

Austro-Ugarska im je ne moglaše podijeliti, dok god njezin vladar ne postane i formalni gospodar njihov. Pitanje o suverenosti postade sada aktuelno i prikući se svome definitivnom i jasnom rješenju.

U stadiju neizvjesnosti ostadoše zemlje do 5. oktobra 1908. Taj dan se Bugarska proglaši nezavisnom kraljevinom, a austro-ugarski vladar protegu svoja suverenska prava na Bosnu i Hercegovinu (aneksija), i podijeli im ustav.

U svojim vlastoručnim pismima iz Budimpešte (de dato 5. okt. 1908.), upravljenim na pojedine ministre (Aerenthala za vanske poslove, austrijskog ministra-predsjednika Becka, ugarskog ministra-predsjednika Wekerla i zajedničkog financ. ministra Buriána kao vrhovnog upravitelja Bosne i Hercegovine) javlja vladar svoju odluku, naglasujući ujedno valjanost pragmatične sankcije i za te zemlje.

¹⁾ Nedavno (u projeću 1909.) dobiše i muslimani vjersku autonomiju.

Nadalje nareguje, da c. i kr. čete napuste zaposjednuta mjesa u sandžaku novopazarskom, da ministri-predsjedniči sve za ustav potrebite predloge donesu u carevinskom vijeću dotično u državnom saboru, a zajednički ministar Burian da pošalje proglašenje na bos.-hercegovački narod, te izradi načrt ustava.

Ustavom se — po vladarevoj želji — moraju stanovnicima Bosne i Hercegovine podijeliti i zajamčiti građanska prava u potpunoj mjeri: osim slobode osobe i vjere, sigurnosti imetka, časti i običaja, čuvanja kućnog prava i slobode štampe, za koje već postoje zakoni, ima se dati stanovnicima sloboda kretanja i pismovna tajna, sugjenje po nadležnom sucu, pravo peticije, udruživanja, te zbra i dogovora; nadalje se dozvoljuje narodu učestvovanje u upravi zemlje posredovanjem zemaljskog zaступstva u obliku, koji će odgovarati vjerskim prilikama; djelokrug bos.-herc. zemaljskog sabora da ima obuhvatati one predmete zakonodavstva i kontrole, koji se tiču uprave i sudstva samo u Bosni i Hercegovini; pri izborima valja strogo držati konfesionalni razmjer.¹⁾

Ne progjoše ni 2 dana iza toga, a u Sarajevo stiže vladarev »proglašenje na narod Bosne i Hercegovine« (7. okt.). Taj se proglašenje odmah razasla po svoj zemlji. U proglašenju se ukratko veli sve, što je rečeno u vladarevim rucičnim pismima na pojedine ministre.

Sutradan se sastadoše delegacije na zasjedanje u Budimpešti (8. okt.). U prijestolnoj besjeti javlja se taj najnoviji dogodaj delegacija, ističu prijateljski odnosi prema Turskoj, kojoj se povraća Novi Pazar, i naglasuje savez s Njemačkom i Italijom.

Na to objavi vladar aneksiju signatarnim vlastima. Austro-ugarske čete doskora isprazniše sandžak novopazarski, a svršetkom iste godine odreće se Austro-Ugarska prava držanja lučkog zdravstvenog redarstva na crnogorskoj obali.

Vijest o aneksiji Bosne i Hercegovine uzruja neke velevlasti, a naročito Englesku. Englezzi potpirivaju Turke, koji sad stadoše bojkotirati austrijsku robu u Carigradu, Solunu i drugim većim mjestima osmanlijskog carstva.

Još više uzruja aneksija duhove u Srbiji, koja sklopivši u oktobru savez s Crnom Gorom protestovaše protiv tog čina, te se stade oružati i tražiti »teritorijalnu odštetu«

¹⁾ Ustav je sankcioniran 17., proglašen u Sarajevu 20. februara 1910., a izbori u sabor provedeni su prvi put u maju iste godine,

od velevlasti. Ujedno zamoli pomoći od Rusije, koja budući nepripravna ne moguće sada na rat ni pomisljati.

Megjutim Austro-Ugarska otkaza Turskoj konvenciju od 21. aprila 1879., te sklopi s njome novi ugovor 25. februara 1909., kojim Turska odstupi Bosnu i Hercegovinu Austro-Ugarskoj.

Taj se ugovor sastoji od 9 članaka, koji sadržaje ove ustanove:

U 1. članku odriče se Austro-Ugarska svih prava na sandžak novopazarski;

člankom 2. ukida se konvencija od god. 1879., a priznaje se od strane Turske aneksija Bosne i Hercegovine po Austro-Ugarskoj;

3. članak govori o pridržanju prava vlasništva bos.-herc. zemaljskih pripadnika u turskoj carevini i otomanskih podanika u Bosni i Hercegovini, kao i o budućem iseljivanju bos.-herc. zemaljskih pripadnika u otomansko carstvo;

u 4. članku zajamčuje se muslimanima, koji borave trajno ili prolazno u Bosni i Hercegovini, sloboda u vanjskom vršenju njihovog kulta, kao i jednaka gragjanska i politička prava s ostalim konfesijama; ime sultana kao halifa spominjaće se i odsele u javnim molitvama muslimanâ; vakufska prava će se kao i dosada poštivati, vjerske poglavice muslimanske podvržene su šeih-ul-islamatu;

5 čl. određuje, da Austro-Ugarska ima u roku od 15 dana otomanskoj vradi isplatiti $2\frac{1}{2}$ milijuna funti u zlatu (oko 60 mil. krune) za nepokretnine turske države u Bosni i Hercegovini.

čl. 6. govori o budućem trgovačkom ugovoru, koji se ima sklopiti između obe države u roku od 2 god.;

članak 7. o austro-ugarskoj poštanskoj službi u turskoj carevini:

članak 8. o pomaganju Turske od strane Austro-Ugarske;

članak 9. o terminu, kad ovaj ugovor stupa u krajepost.

Napokon priznadoše aneksiju sve signatarne vlasti berlinskog kongresa (u aprilu 1909.), i time se bos.-herc. pitanje i s formalne strane posve zaključi. Poslije toga dovrši Austro-Ugarska regulaciju megja sa Srbijom na Drini (u sept. 1909.) i spoji u vojničkom pogledu Bosnu i Hercegovinu s Dalmacijom u jednu cjelinu.

Prilog I.

Pregled cjelokupne „druge vojske“ (skupa s XVIII. divizijom).

141 pješač. batal.
 13 lovač. batal.
 5 batal. stožernih četa
 24 švadrone vojske
 $\frac{1}{2}$ švadrome okonjenih zemaljskih strijelaca
 5 švadrona stožernih četa vojske
 $\frac{1}{4}$ švadrome stožernih četa okonjenih zem. strijelaca
 24 teške baterije
 2 lake baterije
 17 gorskih baterija
 2 satnije tvrgjavnog topništva
 17 ženijskih satnija
 10 opkopničkih satnija
 i 20 ekvipažâ za ratne mostove.

Primjedba. Vojnička terminologija u ovoj čitavoj radnji udešena je prema „Službovniku za kr. ugarsko domobranstvo“ od godine 1897.—8. Tako n. pr.

riječ	čarkanje	odgovara	njemačkoj	Geplänkel ili Scharmütszel
„	čelo	„	„	Spitze
„	četa	„	„	Truppe
„	četovanje	„	„	Streifung
„	hod	„	„	Marsch
„	kopljanik	„	„	Ulan
„	ophogja	„	franceskoj	Patrouille
„	opkopnik	„	„	Pionnier
„	pobočnica	„	njemačkoj	Seitenkolonne
„	povoz	„	franceskoj	Train
„	predhodnica	„	njemačkoj	Vortruppen
„	predstraža	„	„	Vorhut, Vortrab
„	razvigjanje	„	„	Rekognoszierung
„	satnja	„	francezkoj	Compagnie
„	stožer	„	njemačkoj	Stab
„	švadrona	„	franceskoj	Escadron
„	vod	„	njemačkoj	Zug.

P r i l o g II.

Pregled poginulih, ranjenih i zagubljenih vojnika (momaka i časnika) u bojevima za okupacije po hronološkom redu bojeva).

U boju, za čarkanja, četovanja it.d. kod	dne	B r o j				S v e g a			
		poginulih		ranjenih		zagubljenih		čas- nika	
		čas- nika	mo- maka	mo- maka	mo- maka	mo- maka	mo- maka	čas- nika	mo- maka
Maglaja	3. avg.	2	36	—	3	—	4	2	43
Čitluka	4.	—	1	—	7	—	—	—	8
Grčanice	4.	—	1	1	3	—	—	1	4
Kosove	4.	—	2	1	9	—	—	1	11
Maglaja	5.	—	3	—	14	—	1	—	5
Rogolja	5.	—	—	12	1	31	—	1	12
Jajca	7.	—	1	21	6	168	—	7	18
Žepča	7.	—	1	4	—	32	—	1	18
Tuzle i nuzgrednih bojeva . . .	8.—12.	4	40	8	225	1	6	13	44
Ravnice	13.	—	1	37	—	5	—	33	44
Grčanice	13.	—	—	11	—	80	—	2	196
Banje Luke	14.	—	3	43	5	—	—	—	38
Gradacca (Grada)	14. i 15.	—	—	—	—	112	—	8	284
Bos. Šamca	15.	—	—	—	—	8	—	—	76
Gubera (bl. Livna)	15.	—	—	10	—	4	—	—	93
Kakanja i nuzgr. bojeva	15. i 16.	—	—	4	1	6	—	28	171
					26	—	—	3	11
						—	—	—	4
						—	—	—	44
						—	—	3	34
						—	—	1	33

U boju,
za čarkanja, četovanja it.d. kod

	dne	B r o j				S v e g a				
		poginulih	ranjenih	zagubljenih		čas-nika	mo-maka	čas-nika	mo-maka	čas-nika i momaka
Doboja	15. i 16. avg.	4	35	6	224	—	3	10	262	272
Bilalevca	16.	—	3	1	31	—	1	35	36	36
Visokog	17.	—	7	2	78	—	—	2	85	87
Kremenza	17.	—	3	—	18	—	—	—	21	21
Sarajeva	19.	—	1	56	9	305	2	10	363	373
Doboja	19.	—	6	5	40	—	—	5	46	51
Pašića hana	19.	—	—	—	5	—	—	—	5	5
Stoca (za obrane)	16.—21.	—	10	1	24	—	—	1	34	35
Crnica i Kremena	19.—21.	—	15	3	38	—	1	3	54	57
Doboja (Grapaska)	23.	—	4	—	15	—	—	—	19	19
Kluča	24.	—	3	—	19.	—	1	—	23	23
Doboja (Grapaska)	26.	—	4	—	26	—	—	—	30	30
Doboja (Grapaska)	30.	—	—	—	4	—	—	—	4	4
Mokrog	3.	sept.	1	13	2	48	—	—	3	61
Doboja	4.	—	15	—	46	—	—	—	61	61
" (Lipac)	4.	—	16	4	90	—	—	4	106	110
" (nuzgred. bojevi)	5. i 6.	—	5	64	10	337	—	50	15	451
Bilalča (Žegar)	7.	—	3	98	18	400	—	35	21	533
Kluča	6.—8.	—	1	43	11	216	—	42	12	301
Trebinja	7. i 8.	—	2	7	—	12	—	4	2	23
Ljeskovca i Prosič. Kam.	8.	—	4	—	—	—	1	3	—	7

U boju, za čarkanja, četovanja itd. kod		dne	B r o j		S v e g a			
čas- nika	poginulih		ranjenih	zagubljenih	čas- nika	mo- maka	čas- nika	mo- maka
Brčkog (za juriša)	12.-14. sept.	—	—	4	—	—	4	4
Bos. Šamca	14.	—	—	2	—	—	2	2
Izačića	15.	—	17	5	—	5	174	179
Gradacca (Grada)	15.	—	1	5	—	—	—	—
Brčkog	15.	—	—	8	—	—	1	13
Krepšića	16.	—	—	—	—	—	1	13
Doboja (Svjetlica)	15.	—	2	1	11	—	4	14
Gorice (kod Trebinja)	15.	—	2	1	2	1	4	87
Brčkog (pri zauzeću)	17.	—	3	34	3	152	1	201
Biñaca	18.	—	—	11	5	160	—	177
Dobošnice	18.	—	—	2	—	3	—	5
Majevice planine	21.	—	—	4	—	25	—	29
Šenkovića i Bandina Odžaka	21.	—	—	3	84	9	16	478
Klobuka	24.-28.	—	2	3	2	3	—	6
Livna	26.-28.	—	—	6	4	30	—	10
Pecji	6.17. okt.	4	49	5	200	—	3	40
		—	—	—	—	—	9	261
Ukupono		44	902	131	38.9	3	269	5198

Najviše je vojnika stradalo pri navali na Bihać (554 su što poginula, što ranjena i zagubljena u jedan dan), a onda kod Šenkovića I Bandina Odžaka (478 u jedan dan); napokon su Doboj i nuzgredni bojevi iziskivali mnogo žrtava (svega 1031 vojnik u više dana). Od pješačkih pukovnija najgore su prošle 79., koja je za navale na Bihać u jedan dan izgubila 419 vojnika; zatim 23. (381 vojnika u više bojeva), 22. (349 vojnika u više bojeva), 8. (332 u više bojeva) i 61. (265 u više bojeva).

Prilog III.

Jakost ustaške vojske za okupacije¹⁾

	B	r	o	j
	ustaša	red.	tur.	četa
u istočnoj Bosni	12.700		1.300	11
„ dolini rijeke Bosne i Sarajevu	10.500		3.500	39
„ jugo-istoč. Bosni	8.700		300	2
„ Krajini i zapad. Bosni.	33.000		8.000	19
„ Hercegovini	14.300		700	4
Ukupno	79.200		13.800	75
U svemu:	93.000			
			I ljudi.	

¹⁾ Brojevi imaju približnu vrijednost.

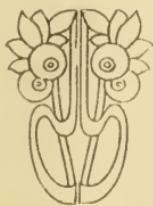
Sadržaj.

Strana

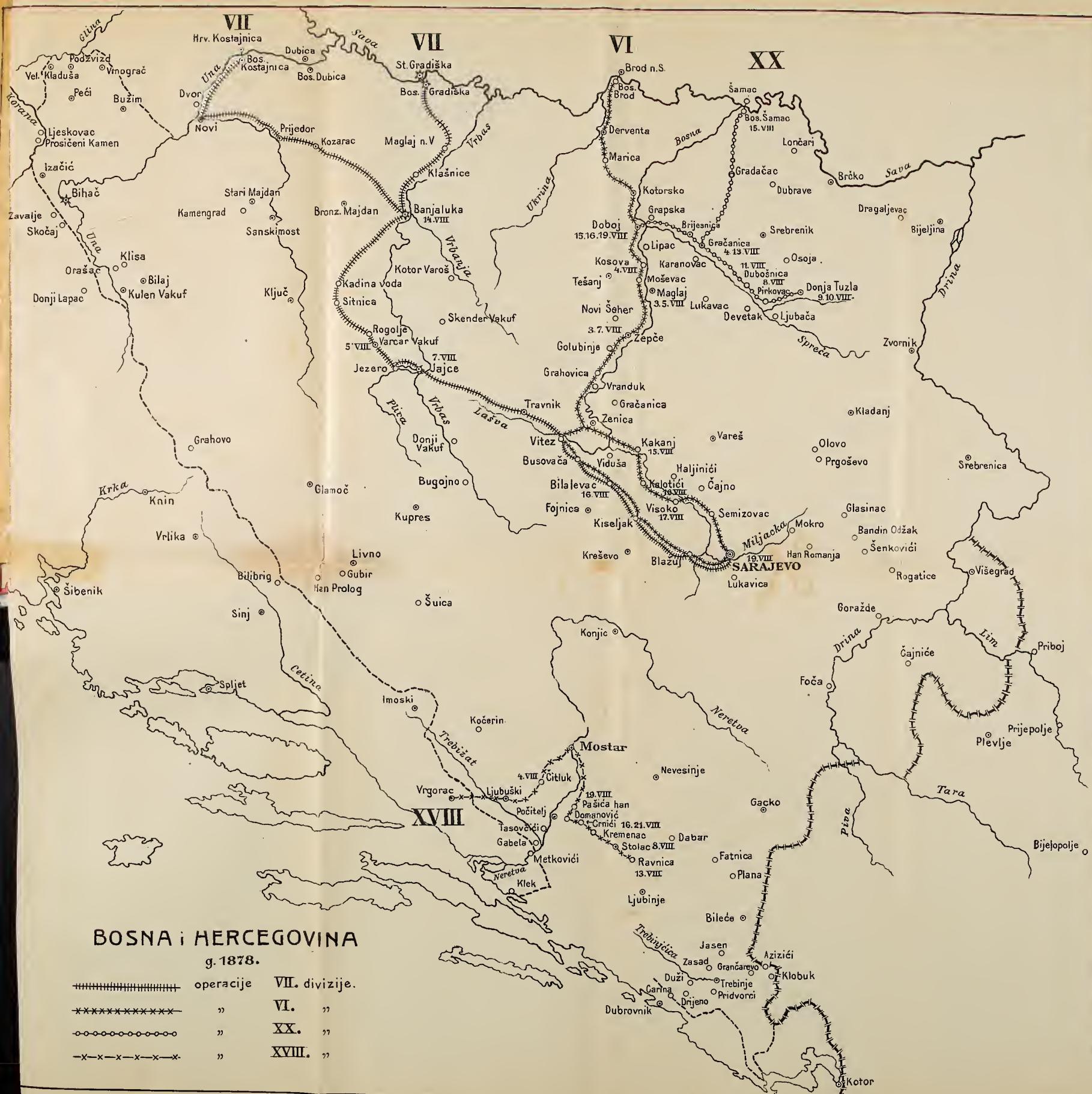
A) Bosna i Hercegovina za osmanlijskog gospodstva.	
1. Sadržaj povijesti Bosne i Hercegovine od propasti kraljevstva do polovine 19. vijeka	5
2. Doba ustanaka. Uplitanje evropskih vlasti u orijentalno pitanje	7
3. Berlinski kongres. Rješavanje orijental. pitanja	17
4. Nutarnje prilike u Bosni i Hercegovini pošljednjih godina osmanlijskog gospodstva (1875. -1878.)	20
5. Dogagjaji u Sarajevu pred okupaciju. Anarhija, revolucija i pad turske vlade	24
B) Okupacija (od 29. julija do 20. oktobra 1878.)	30
<i>I. Pripreme za ulaz četa</i>	30
1. Proučavanje terena, komunikacija i turske vojske. Držanje bos.-herc. pučanstva prema okupaciji	30
2. Mobilizovanje vojske i naimenovanje vojskovogja za provagjanje okupacije	33
3. Porazdjaljenje vojske. Proklamacija narodu. Upute četama	
<i>II. Prelaz četa</i>	37
1. Prelaz kod Broda	37
2. " " Gradiške. Zaposjednuće Banje Luke	38
3. " " Kostajnice. Zaposjednuće Novog i Prijedora	39
4. " " Šamca	39
5. Prekoračenje državne međe kod Vrgorca i Imotskog. Zaposjednuće Ljubuškog	39
<i>III. Dogagjaji od ulaza četa do zauzeća Sarajeva (29. jula do 19. augusta)</i>	40
1. Put od Broda do Maglaja	40
2. Napadaj kod Maglaja	41
3. Buna i pokolj u Mostaru. Boj kod Čitluka	42
4. Ustanak u Gračanici	42
5. Boj kod Kosove	43
6. Boj u sedlu Rogolje kod Varcara	44
7. Boj kod Maglaja	44
8. Zaposjednuće Mostara. Pojačanje okupacionih četa	45
9. Zauzeće Jajca	46
10. Boj kod Žepča	48
11. Napredovanje prema Vranduku	49
12. Bojevi kod hana Pirkovca i Donje Tuzle. Ustanak u Brčkom. Nazadovanje XX. divizije do Doboja i Šamca	50
13. Zaposjednuće Travnika	51
14. Zaposjednuće Stoca. Napadaj kod Ravnice	51
15. Boj kod Crnića	52
16. Noćni napadaj kod Pašića hana. Stanje stolačke posade	
17. Napredovanje glavne kolone od Vranduka prema Zenici	53

	Strana
i njezin spoj sa VII. divizijom kod Viteza. Deputacija sarajevskih gragjana pod vodstvom Hafiz-paše	54
18. Boj kod Banje Luke	55
19. Demonstracije protiv Livna. Sukob kod Gubera	56
20. Boj kod Bilalevca (blizu hana Klokota)	57
21. " " Kaknja	58
22. " " Visokog	59
23. Prilike u Sarajevu prije zauzeća (29. jula do 17. avgusta)	60
24. Zauzeće Sarajeva	64
<i>IV. Dogadjaji poslije zauzeća Sarajeva (19. avgusta do 20. oktobra)</i>	66
a) Dogadjaji u Hercegovini od ponovnog zaposjednuća Stôca do potpune pacifikacije te zemlje (28. sept.)	66
1. Ponovno zaposjednuće Stôca i njegove pošljedice. Pređaja Nevesinja	66
2. Zauzeće Trebinja	68
3. Bojevi kod Gorice	68
4. Zaposjednuće Bileća i Gackog. Boj kod Jasena	69
5. Zaposjednuće Grančareva i zauzeće Klobuka. Svršetak operacija u Hercegovini	69
b) Dogadjaji u Bosni od zauzeća Sarajeva do svršetka okupacije (20. oktobra)	71
Organizatorni rad Filipovićev u Sarajevu. Pojačanje okupacionih četa	71
c) Dogadjaji u Posavini i istočnoj Bosni od 23. avgusta do spoja 3. s 13. zborom	74
1. Bojevi kod Doboja (23. i 26. avg., 5. i 6. sept.)	74
2. Juriš na Brčki	75
3. Boj kod Doboja (15. sept.). Napredovanje 3. zbara preko Gračanice do hana Pirkorca	76
4. Zaposjednuće Tuzle	78
5. Boj kod Majevice planine. Spoj 3. i 4. zbara	78
6. Zaposjednuće Bjeline	79
7. " Zvornika i Srebrenice	80
8. Četovanje 13. zbara na Glasincu	80
9. Boj kod Mokrog	81
10. " Senkovića i Bandina Odžaka	82
11. Uspostavljenje spoja između 3. i 13. zbara. Zaposjednuće Goražda, Višegrada, Čajniča, Foče i Konjica	83
d) Operacije u Krajini i zapadnoj Bosni od kraja avgusta do svršetka okupacije (20. oktobra)	85
1. Zaposjednuće Bronzenog Majdانا, Kozareća i Prijedora. Zauzeće Ključa	85
2. Boj kod hana Prologa i navalja na Bihać	86
3. Čarkanje kod Ljeskovca i Prosičenog Kamena	86
4. Zauzeće Bihaća	87
5. Zauzeće Livna	88
6. Boj kod Peći. Svršetak okupacije. Vladarev „ukaz“	90

	Strana
C) Pregled važnijih događaja i promjena poslije okupacije	90
<i>Prilog I. Pregled cjelokupne „druge vojske“ (skupa s XVIII. divizijom)</i>	96
<i>Prilog II. Pregled poginulih, ranjenih, i zgubljenih vojnika (momaka i časnika) u bojevima za okupacije (po hronološkom redu bojeva)</i>	97
<i>Prilog III. Jakost ustaške vojske za okupacije</i>	100
<i>Imenik osoba i mjesta</i>	

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

DB
249
M3

Mandić, Mihovil
Povijest okupacije Bosne i
Hercegovine, 1878

